

ՌՈՒԲԷՆ ՉԱՐԴԱՐԵԱՆԻ

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ

(Սրբագրութիւններ, ճշդումներ, Յաւելումներ)

ԺԻՐԱՅՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

1977 թուականի վերջերուն, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Անթիլիասի տպարանէն լոյս կը տեսնէր «Ասթարճեան Գրական Մրցանակ»ի երկրորդ գիրքը՝ Ռուբէն Չարդարեանի Յայգալոյս (Արձակ Էջեր) հատորը¹:

Առաջին տպաւորութիւն — 447 էջերէ բաղկացած, որակաւոր թուղթի վրայ տպագրուած գեղեցիկ իրագործում մը: Ամփոփ կենսագրական-«Յառաջաբան» մը (էջ 5—9) եւ յարաբերաբար երկար «Մատենագիտութիւն» մը (էջ 397—443) նուիրուած Ռուբէն Չարդարեանի կեանքին եւ գործին, հատորը կը դարձնեն տպաւորիչ, լուրջ աշխատանքի մը եւ գիտական մեթոտով պատրաստուած հրատարակութեան մը տպաւորութիւնը փոխանցելով ընթերցողին:

Երկրորդ տպաւորութիւն — Գիրքին բովանդակութեան ծանօթացում մը՝ առաջին իսկ ընթերցումով, ապա «Յառաջաբան»ի եւ «Մատենագիտութիւն Ռուբէն Չարդարեանի» բաժիններուն քիչ մը աւելի ուշադիր քննարկում մը, անխուսափելիօրէն պիտի փոխանցեն յուսախաբութեան զգացում մը, ծնունդ՝ մակերեսային ու հապճեպ աշխատանքէ մը բխած անհամար թերիներու, սխալներու եւ մոռացումներու:

Ռուբէն Չարդարեանի երկերուն նորագոյն այս հրատարակութիւնը նախորդներէն բնորոշող ու զատորոշող հիմնական տարբերութիւնը կու գայ հատորին աւարտին զետեղուած «Մատենագիտութիւն Ռուբէն Չարդարեանի» բաժինէն, պատրաստուած բանասէր ու մատենագէտ Արտաշէս Տէր Խաչատուրեանի կողմէ: Գիրքին՝ «Յառաջաբան»ին ու «Մատենագիտութիւն» բաժինին մէջ տեղ գտած բնորոշ նմանութիւններ, բառացիօրէն կրկնութիւններ, մտածել կու տան, թէ անոնք՝ «Յառաջաբան»ն ու «Մատենագիտութիւն»ը, կը պատկանին Արտաշէս Տէր Խաչատուրեանի

գրիչին, եւ թէ հատորին խմբագրութիւնը, բովանդակութեան կազմութիւնը նմանապէս կը պատկանին նոյնին²:

Ռաֆայէլ Իշխանեան, ծանօթ բանասէր, գրքագէտ եւ հայ մատենագիտութեան պատմութեան անուանի մասնագէտ, կ'ընէ հետեւեալ հաստատումը. «Մատենագիտութիւնը սկիզբն է եւ հիմքը ամէն մի գիտական աշխատանքի»³:

Մատենագիտութիւն հասկացողութիւնը, ինչպէս բառը ինք կը հաստատէ, գիտութիւն մըն է, որ ունի տրամաբանութեան եւ գիտական ամուր հիմունքներու վրայ նետուած մեթոտ: Անոր կարեւորութեան գիտակից, յատկապէս 1950ական թուականներէն սկսեալ, հայ բանասիրութեան մարզէն ներս խիստ կարեւորութիւն տրուած է ու կը շարունակէ տրուիլ մատենագիտական հետազոտութիւններու եւ աշխատանքներու, յատկապէս Հայաստանի մէջ, ուր բազմաթիւ մտաւորականներու, արձակագիրներու, բանաստեղծներու, գիտական ու մշակութային կարկառուն դէմքերու նուիրուած առանձին հատորներ լոյս տեսած են, յաճախ հարիւրաւոր էջեր հաշուող:

Մատենագիտութեան մասին կատարուած այս հաստատումներուն լոյսին տակ, եւ մեկնելով անոր կողմէ պարտադրուած գիտական ու առարկայական պայմաններէն, այս աշխատասիրութեամբ պիտի փորձուի կատարել սրբագրութիւններ, ճշգրտումներ եւ յաւելումներ, որոնք պիտի գան «Մատենագիտութիւն Ռուբէն Զարդարեանի» առաջին փորձը հարստացնելու եւ կարելի չափով ամբողջական դարձնելու⁴: Անշուշտ որ տակաւին մութին մէջ կը մնան այլ մատենագիտական տուեալներ եւ մանրամասնութիւններ, որոնց յետագայ բացայայտումներն ու լրացումները պիտի գան լրիւ ամբողջական դարձնելու Մեծ Եղեռնի զոհերէն՝ նահատակ գրագէտ Ռուբէն Զարդարեանի մատենագիտութիւնը:

Ուրեմն, այս յոդուածը ընթացիկ գրախօսականի մը սահմաններէն շատ աւելի հեռուները կը ձգտի, ինչպէս կարելի է դատել ե՛ւ բովանդակութենէն ե՛ւ ծաւալէն: Տաղանդաւոր արուեստագէտ գրողին՝ Ռուբէն Զարդարեանի մատենագիտութիւնը կը հարստանայ, աւելի կ'ամբողջանայ այս յոդուածով: Նմանապէս՝ տարաբախտ գրագէտին կենսագրութիւնը:

ՅԱՅԳԱԼՈՅՄԸ ՄԻՆՉԵՒ Ե. ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Նախքան Յայգալոյսի Ե. հրատարակութեան բովանդակութեան, յատկապէս «Յառաջարան»ին ու «Մատենագիտութիւն» բաժինին քննարկումը, հարկ է լուսարձակի տակ առնել նորագոյն հրատարակութեան

տիտղոսաթերթը, անուանումը անոր, ուր կը սկսի մատենագիտական առաջին մեղանչումը:

Յայգալոյսը, մինչեւ 1977ի Անթիլիասի հրատարակութիւնը, ունեցած է չորս «տպագրութիւն», ինչպէս կը բնորոշէ Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան⁵: Անոնցմէ միայն առաջինն է որ լոյսին եկած է հեղինակին ողջութեան եւ անոր հսկողութեամբ եւ որ կը կրէ Յայգալոյս (Արձակ Էջեր) (Կ. Պոլիս, 1910, 231 էջ) խորագիրը: Կը պարունակէ 29 պատմուածք—հեքիաթ եւ 1 քերթուած: Երկրորդը լոյս տեսած է «Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներ» մատենաշարով (թիւ 1, Փարիզ, 1930, 215 էջ) եւ կը կրէ Ամբողջական Երկեր. Ա. Արձակ Էջեր եւ Հեքիաթներ խորագիրը: Կը պարունակէ 30 արձակ էջեր եւ հեքիաթներ: Երրորդը լոյս ընծայուած է Վենետիկի Միթիարեան Միաբանութեան «Գրական Յոլքեր» շարքով (թիւ 10, Վենետիկ, 1959, 105 էջ) եւ կը կրէ Յայգալոյս (Հատուածներ) խորագիրը: Արձակ էջեր՝ 15 հատ: Չորրորդը, որ ամէնէն ամբողջականը կարելի է նկատել, լոյս տեսած է հայրենի գրողներ Վաղարշակ Նորենցի եւ Սողոմոն Տարօնցիի խմբագրութեամբ եւ ծանօթագրութեամբ (Երեւան, 1959, 604 էջ) եւ կը կրէ Յայգալոյս խորագիրը: Բովանդակութեան մաս կը կազմեն «Վիպակներ եւ նորավէպեր» (թիւով՝ 14), «Հեքիաթներ եւ լեգենդներ» (թիւով՝ 11), «Արձակ քերթուածներ եւ պատկերներ» (թիւով՝ 23), «Բանաստեղծութիւններ» (թիւով՝ 6), «Թարգմանութիւններ» (թիւով՝ 24), «Գրական յօդուածներ» (թիւով՝ 8), «Յուշագրութիւն» (թիւով՝ 1): Ունի նաեւ «Ռուբէն Զարդարեան (1874—1915)» խորագրուած մուտք մը (էջ 3—5) եւ «Ծանօթագրութիւններ» (էջ 583—587) ու «Բառարան» (էջ 589—599) բաժինները:

Ինչպէս կը տեսնուի, Ռուբէն Զարդարեանի ստեղծագործութիւններուն առաջին չորս գիրքերը յարգած են իրենց բովանդակութիւնը արդարացնող տիտղոսաթերթեր: Միայն առաջինին մէջ է որ ներգրաւուած է մէկ քերթուած եւ տիտղոսաթերթը նշուած է Յայգալոյս (Արձակ Էջեր):

Ինչո՞վ արդարացնել, սակայն, Զարդարեանի Ե. հրատարակութեան տիտղոսաթերթին արձանագրուած Յայգալոյս (Արձակ Էջեր)ը, երբ նոյն հատորին մէջ համախմբուած են հեղինակին թէ՛ արձակ էջերը (պատմուածք, հեքիաթ, արձակ բանաստեղծութիւններ) եւ թէ՛ չափածոյ քերթուածները, թիւով 15 (էջ 365—394), եւ որոնցմէ մէկը՝ երկարաչունչ պոէմի մը «Միայն առաջին նուագը» (էջ 387—394): Հարկ էր ըլլալ զգուշ, եւ ինչպէս հայրենի հրատարակութեան խմբագիրները կատարած են, պահելով հանդերձ հեղինակային «Յայգալոյս» խորագիրը, ջնջուելու էր «Արձակ էջեր»ը, որ արդէն իսկ հեղինակին հսկողութեամբ լոյս ընծայուած հրատարակութեան պարագային ալ առնուած է փակագծի մէջ: Ասիկա՝ հաւատարիմ եւ հաշտ ըլլալու համար Զարդարեանի նորագոյն հրատարակութեան բովանդակութեան եւ նահատակ գրագէտին յիշատակին:

ՌՈՒԲԷՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆԻ «ԱՌԱՋԻՆ ՔԵՐԹՈՒԱԾԸ»... ԵՒ ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐԸ

Յայգալոյսի նորագոյն հրատարակութեան «Յառաջաբան»ը կը կատարէ հետեւեալ հաստատումը. «Զարդարեանի քերթուածները, թիւով տասնմէկ, տարտղնուած են մեր մամուլին մէջ եւ առաջին անգամ կը մէկտեղուին այս հատորին մէջ» (էջ 8):

Իսկ Ա. Տէր Խաչատուրեան, նոյն հատորին կցուած «Մատենագիտութիւն Ռուբէն Զարդարեանի» մուտքին մէջ կը գրէ. «Առաջին տպաւորապաշտ էջերը լոյս ընծայած է Գրիգոր Զօհրապի խմբագրած Մասիս շաբաթաթերթին մէջ (1893), առաջին հէքիաթները՝ Արշակ Զօպանեանի Ծաղիկ հանդէսին մէջ (1895), իսկ առաջին քերթուածը (ընդգծումը՝ Ժ.Դ.) Միքայէլ Շամտանճեանի Մասիս հանդէսին մէջ (1898)» (էջ 397):

Ա. Տէր Խաչատուրեանի վերոյիշեալ հաստատումը, նոյն շարահիստութեամբ եւ բառամթերքով, կը տրուի նաեւ հատորին յառաջաբանին մէջ (էջ 7):

Վերեւի զոյգ հաստատումներն ալ, դժբախտաբար, անառարկելի անճշդութիւններ կը պարունակեն:

ԱՌԱՋԻՆ ՔԵՐԹՈՒԱԾԸ...

Նախ՝ երկրորդ հաստատումին մասին:

Երբեք ճիշդ չէ որ Ռ. Զարդարեանի առաջին քերթուածը լոյս տեսած է միայն 1898 թ.ին, Մ. Շամտանճեանի խմբագրած Մասիս հանդէսին մէջ⁶:

Յիշատակուած թուականէն շուրջ հինգ տարի առաջ լոյս կը տեսնէ Ռ. Զարդարեանի մտերիմ եւ սրտակից Ռ. Որբերեանի երախայրիքը՝ Յիշատակաց Ծաղիկներ – Ոտանաւոր եւ Արձակ Գրուածք հատորը (Կ. Պոլիս, 1893):

Հատորի աւարտին՝ Ռ. Որբերեան զետեղած է իրեն ժամանակակից եւ մտերիմ Կ. Սօղիկեանի եւ Ռ. Զարդարեանի ստորագրութեամբ մէկական քերթուած: Որբերեան զոյգ քերթուածներուն սկիզբը տուած է հետեւեալ ծանօթագրութիւնը. «Յետագայ երկու ոտանաւորները իմ բարեկամաց Սօղիկեանի եւ Զարդարեանի ծաղկահիւս տողերէն են, զոր իմ խնդրանք տուին հոս դրուելու համար»⁷:

Ռ. Զարդարեանի քերթուածը կը կրէ «[18]92 Նոյ. 26» թուականը: Անոր խորագիրն է՝ «Յիշատակներէս» եւ ձօնուած է Որբերեանին. «Առ Ռ. Որբերեան («Իմ Սիրածը»ին առթիւ)»: Կը գրաւէ Ռ. Որբերեանի Յիշատակաց Ծաղիկներ հատորին 76–78րդ էջերը եւ կը բաղկանայ քառատող 15 տունէ: Իսկ «Իմ Սիրածը» հատորին մէջ տեղ գտած Որբերեանի քեր-

թուածներէն մէկուն խորագիրն է (էջ 38—41):

Մինչեւ նոր յայտնաբերում, «Յիշատակներէս» քերթուածը կը հանդիսանայ առաջին հրատարակուածը Ռ. Զարդարեանի քերթուածներուն, 1893 թուականին, այսինքն Ա. Տէր խաչատուրեանի մատենագիտութեան մէջ յիշատակուած թուականէն հինգ տարի առաջ, նոյնպէս՝ աւելի առաջ քան «առաջին հէքիաթները՝ Արշակ Զօպանեանի Ծաղիկ հանդէսին մէջ (1895)», իսկ ժամանակակից՝ «առաջին տպաւորապաշտ էջեր»ուն (1893):

Աւարտելու համար այս քերթուածին շուրջ ըսուածները, հարկ է նշել նաեւ պարագայ մը. «Յիշատակներէս» քերթուածը, գրուած 1892 թուականի Նոյեմբեր 26ին, կարելի է նկատել Զարդարեանի ցարդ հայ գրականութեան ծանօթ գեղարուեստական գործերուն առաջինը, որմէ առաջ ունի հրատարակուած հրապարակագրական միակ յօդուած մը՝ «Իմ Բաղձանքը», Պոլսոյ Ծաղիկին մէջ⁸:

ԶԱՐԴԱՐԵԱՆԻ ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐԸ՝ «ԹԻՒՈՎ ՏԱՄՆՍԷԿ»...

Այժմ՝ առաջին հաստատումին մասին:

Նախ՝ Զարդարեանի քերթուածները ոչ թէ «թիւով տասնմէկ» են, այլ եւ՝ չատ աւելի: Ասոր առաջին ապացոյցը կու տայ նոյն այդ հաստատումը բովանդակող Յայգալոյսի նորագոյն հրատարակութիւնը, ուր մէկտեղուած քերթուածներուն թիւը կը հասնի... տասնհինգի:

Երկրորդ՝ Զարդարեանի քերթուածներէն փունջ մը, թիւով վեց, առաջին անգամ մէկտեղուած է Յայգալոյսի երեւանեան հրատարակութեան մէջ, 1959 թուականին, եւ որուն բովանդակութիւնը մէջբերուած է խընդրոյ առարկայ Ա. Տէր խաչատուրեանի մատենագիտութեան մէջ (էջ 421):

Երրորդ՝ Յայգալոյսի նոր հրատարակութեան մէջ կայ հետեւեալ ծանօթագրութիւնը. «Քերթուածներէն առաջին անգամ ըլլալով հատորի մէջ կը մտնեն «ՄՊԱՍՈՒՄ», «ՀՈԳԻԻՍ ՀԱՄԱՐ», «ԵՐԳ ՄԸ», «ԼԵՐԱՆ ԴԻՑՈՒՀԻՆ», «ԴԷՊԻ ՍԷՐ» եւ «ՀՐԱԺԵՇՏ» կտորները» (էջ 285):

Ճիշդ է որ վերեւ յիշատակուած վեց քերթուածները «առաջին անգամ ըլլալով հատորի մէջ կը մտնեն», սակայն, զարմանալի կերպով, այս հաստատումէն դուրս կը մնան նոյն պայմանները ամբողջացնող եւ հատորին մէջ տեղ գրաւած հետեւեալ երեք քերթուածները. «Հայրենի Երգեր» (էջ 376—77), «Կարմիր խաչի Կեանքը» (էջ 385) եւ «Ծաղիկներու Հոգին» (էջ 386):

ՆՈՐ ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐ

Արդեօք Ռ. Զարդարեանի քերթուածները կը սահմանափակուի՞ն Յայ-

գալտյսի վերջին հրատարակութեան մէջ տեղ գտածներով:

Մեզրէի (Խարբերդ) Կեդրոնական վարժարանի երաժշտութեան ուսուցիչ Ն.Տ.Ս. Թաշճեան, որ պաշտօնակիցը եղած է Ռ. Զարդարեանի, յետագային գրուած յուշագրութեան մը մէջ, կը յայտնէ թէ ան բազմաթիւ բանաստեղծութիւններ գրած է աւարտական կարգերու եւ մանկապարտէզի մանուկներուն յատուկ: Թաշճեան կը գրէ. «1901ին Կեդրոնականը տուաւ իր առաջին երկսեռ ընթացաւարտները: Զարդարեան, իբրեւ պսակ իր դաստիարակչական գործին, գրեց աւարտող կարգերու բանաստեղծութիւնները, որոնք երգի վերածուած երգուեցան տղայոց եւ աղջիկներու կարգերուն կողմէ՝ ամաւերջի հանդէսներուն»⁹: Թաշճեան իր յուշերուն կը կցէ Զարդարեանի այդ բանաստեղծութիւններէն երեքը, առանց խորագիրի, որոնցմէ մէկը բոլորովին նորութիւն է եւ բնաւ հատորի մէջ չէ մտած, եւ որուն համար, ամբողջութեամբ կը մէջբերուի այստեղ.

Անցած օրեր, ինչո՞ւ դուք
Կ'ըլլաք ստուեր խուսափուկ,
Կ'ըլլաք բեհեզ ամպ թեթև
Եւ կը թեւէք սրաթեւ,
Չար մօր մը պէս որ զակիմ,
Խանձարուրը կաթոզիմ
Ճամբուն վրայ ակամայ,
Քարին տակը կը մոռնայ...
Ուսանողի հեշտ օրեր,
Երբեք, երբեք չէք մեռեր,
Եւ մահը չէ ձեզ համար,
Երբ փորձութիւն ու զրկանք,
Երբ տառապանք ու խաւար
Պատեն զմեզ սեւ կապանք,
Պիտի դառնանք ձեզի մենք
Եւ յուզումով փնտռենք:

Թաշճեան նոյն յօդուածին մէջ կը մէջբերէ նաեւ «Ծաղիկներու Հոգին» քերթուածին երեք տուններէն առաջին երկուքը, իսկ քանի մը բառերու տարբերութեամբ՝ «Կարմիր Խաչի Կեանքը» քերթուածը ամբողջութեամբ, միաժամանակ յայտնելով որ այս վերջինը, վերածուած երգի, կ'երգուի ներկայացումի մը փակումին:

Ն. Թաշճեանի վկայութիւնը եւ անոր կողմէ մէջբերուած բանաստեղծութիւնները իրաւունք կու տան արդարօրէն մտածելու, թէ Զարդարեանի գրիչին պատկանող տակաւին այլ բանաստեղծութիւններ կրնան յայտնաբերուիլ:

կարիք կա՞յ նշելու, թէ Թաշճեանի խնդրոյ առարկայ թանկագին յուշագրական էջերը վրիպած են Ջարդարեանի մատենագիտութիւնը պատրաստողին ուշադրութեանէն:

«ԲԱՐՃՈՒՆՔԻ ՓԱՌԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆԸ» ՊՈԷՄԻՆ ՈՂԻՍԱԿԱՆԸ

Հատորի մէջ մտած՝ Ջարդարեանի միակ պոէմը՝ «Բարձունքի Փառաբանութիւնը» ոչ մէկ տողի եւ յիշատակութեան կ'արժանանայ նոյն հատորին կցուած մատենագիտութեան մէջ: Այլ խօսքով՝ Ա. Տէր Խաչատուրեանի պատրաստած մատենագիտութիւնը, անծանօթ պատճառներով, կ'անգիտանայ գոյութիւնը Ջարդարեանի պոէմին, որուն «առաջին նուագ»ը տեղ գտած է Ջարդարեանի երեւանեան հրատարակութեան¹⁰ մէջ նաեւ, որովհետեւ այդ պոէմը «իր գեղարուեստական արժանիքներով պէտք է տեղ գրաւի Ջարդարեանի գրական ժառանգութեան մէջ», կը գրեն հատորը խմբագրող հայրենի երկու բանաստեղծները՝ հատորին «Ծանօթագրութիւններ» բաժինին մէջ¹¹:

«Բարձունքի Փառաբանութիւնը» պոէմին մասին առաջին անգամ Ռ. Ջարդարեան կը գրէ Արշակ Չօպանեանի, Իզմիրէն յղուած Մայիս 8/21 1905 թուակիր նամակի մը մէջ. «...Ձեռքիս տակ ունիմ տաղաչափուած ընդարձակ հէքիաթի մը պատրաստութիւնը, որը եթէ աւարտեմ, կը կարծեմ 7—800 տող մը պիտի ըլլայ»¹²: Ռ. Ջարդարեան, նոյն նամակով, կը խնդրէ Ա. Չօպանեանէն՝ «...հրատարակութեան առաջ անոր արժէքին մասին Ձեր գնահատումն ունենայի»¹³:

Ռ. Ջարդարեանի յետագային գրած նամակներէն այնպէս կ'երեւի, թէ Ա. Չօպանեան հետեւողականօրէն հետապնդած է զինք՝ ամբողջացնելու եւ հրատարակելու վերոյիշեալ գործը: Նոյեմբեր 8/21 1905 թուակիր նամակով, գրուած Պուլկարիոյ Ֆիլիպէ քաղաքէն, Ռ. Ջարդարեան Չօպանեանի կ'ընէ հետեւեալ խոստումը. «Օրինակել տալով Ձեզի պիտի խորկեմ այսօր վաղը այն հէքիաթը, որուն վրայ խօսած էի Իզմիրէն Ձեզի: Դժբախտաբար շատ քիչ բան գրած եմ դեռ ու չեմ ալ գիտեր, թէ երբ կարող պիտի ըլլամ վերջացնել զայն, բայց, վերջացնելէ առաջ, կ'ուզեմ Ձեր դատաստանը լսել. ու եթէ յարմար չի դատէք Ձեր կողմէն անոր շարունակութիւնը, իմաց տաք, որ ընդհատեմ»¹⁴: Ապա, նոյն նամակով, Ջարդարեան ամփոփ կերպով կը պատմէ աւանդութիւնը, որ Պիթլիսի բերդին մասին է: Նոյն նկարագրութեան մէկ տաբերակն է որ յետագային լոյս տեսած «Բարձունքի Փառաբանութիւնը» պոէմին առաջին նուագին մուտքին կը գետեղէ Ջարդարեան:

Հակառակ Ջարդարեանի Չօպանեանին տուած խոստումին՝ խոստա-

ցուած գրութիւնը կը մնայ խոստումի սահմաններուն մէջ, մինչեւ որ... «Բարձունքի փառաբանութիւնը» պոէմին պատմութեան շարունակութիւնը գտնուի Սիմոն Վրացեանի մօտ...:

Սիմոն Վրացեան կը պատմէ, թէ 1910 թուականին, Փեթերսպուրկի Հ.Յ.Դ. Ուսանողական Միութիւնը կը ծրագրէ լոյս ընծայել, իր եւ ուրիշներու (Խ. Կարճիկեան, Հ. Տէրտէրեան, Մ. Արզումանեան, Հայկ Թորոսեան) խմբագրութեամբ, «Պսակ» անունով ծաւալուն ժողովածու մը՝ նուիրուած Եղիշէ Թոփչեանի յիշատակին: «Ես գրեցի բազմաթիւ նամակներ՝ խնդրելով, որ ժողովածուին նիւթ հասցնեն, եւ բաւական պատասխանողներ եղան: ... Ռ. Զարդարեանը Պոլսից ուղարկեց «Բարձունքի փառաբանութիւնը», կը գրէ Ս. Վրացեան: Պսակ գրական-գիտական ժողովածուն լոյս կը տեսնէ Մոսկուա, Ե. Աւետիքեանի տպարանէն, 1910 թուականին, երեք հազար տպաքանակով, բաղկացած՝ 264 էջէ: Սակայն, ցարական գրաքննութիւնը կը բռնադրաւէ Պսակի լոյս ընծայուած հատորները եւ կը հրկիզէ զանոնք: Կը փրկուի միակ հատոր մը՝ Ս. Վրացեանի օրինակը, զոր տպարանատէրը, Պսակը նախքան գրաքննութեան ուղարկելը, առաքած է այդ օրերուն հաւանական հետապնդումներէ խուսափելով Կարին անցած Վրացեանին: Այդ հատորին մասին ան կը վկայէ. «...Ամբողջ տիեզերքում Պսակի 3000 հատորից այժմ մնացել է մէկ օրինակ, որ Կարինում կազմուած՝ գտնուում է Բէյրութում, Համազգայինի Մարտիկեան թանգարանի մէջ...»¹⁵:

Պսակ ժողովածուի վերոյիշեալ պատմութիւնը, ամփոփ գիծերով, նախապէս տրուած է նաեւ Պէյրութ լոյս տեսնող Ալօս ամսագիրին մէջ, այն օրերուն, երբ Սիմոն Վրացեան կը գտնուէր Համազգայինի Նշան փալանճեան ճեմարանը: Արդարեւ, 1957 թուականի Ալօսի Յունուարի համարին մէջ կ'արտատպուի Ա. Ահարոնեանի (Սկեպտիկ) «Մենութեան Մէջ (Խոհեր)» գրութիւնը, զայն քաղելով Պսակէն: Խմբագրութեան կողմէ կցուած ծանօթագրութեան մէջ կը կրկնուի Վրացեանի պատմութիւնը: Սակայն, նոյն խմբագրական ծանօթագրութիւնը կ'ընէ նոր յայտնութիւն մը. «Պսակի բոլոր նիւթերը, բացի Ռ. Զարդարեանի «Բարձունքի փառաբանութիւնը», ուրիշ որեւէ տեղ արտատպուած չեն, հետեւաբար անտիպ ձեռագրի բնոյթը ունին»¹⁶:

Սիմոն Վրացեանի հաղորդած տեղեկութիւններէն երեւան կ'ելլեն քանի մը նորութիւններ. նախ՝ Զօպանեանի եւ Զարդարեանի միջեւ փոխանակուած նամակներուն մէջ արծարծուած երկարաշունչ հեքիաթին կամ պոէմին առաջին նուագը, գրուած եւ ամբողջացած, Ռ. Զարդարեանի Ազատամարտի խմբագրութիւնը վարած շրջանին ուղարկուած է Պսակին եւ լոյս տեսած անոր մէջ¹⁷: Երկրորդ՝ Զարդարեանի Պսակին մէջ լոյս տեսած «Բարձունքի փառաբանութիւնը», Ալօսի վկայութեամբ, «անտիպ ձեռա-

գրի բնոյթը» չունի, քանի որ ուրիշ տեղ արտատպուած է: Ո՞ր:

Պատասխանը կարելի է ակնկալել Զարդարեանի նուիրուած մատենագիտութենէն, քանի որ ան կ'անգիտանայ գոյութիւնը յիշեալ գործին: Երեւանեան հրատարակութիւնը, լոյս տեսած Ակօսի յայտնութենէն երկու տարի ետք, եւ որ իր մէջ կ'ընդգրկէ «Բարձունքի Փառաբանութիւնը», «Ծանօթագրութիւններ» բաժինին մէջ կը յայտնէ. «Մենք ժամանակի պարբերական մամուլից վերցրել ենք ընտրովի մի քանի բանաստեղծութիւններ եւ «Բարձունքի Փառաբանութիւնը»¹⁸: «Ժամանակի» պարբերական մամուլի մէջ կ'իյնա՞յ Պսակը, դժուար է գուշակել. իսկ ըստ Վրացեանին՝ բացարձակապէս ոչ: Այստեղ, ենթադրաբար կարելի է ըսել, որ Պսակի դաժան ճակատագիրէն յետոյ, Զարդարեան ինք, կամ ուրիշներ իր մահէն ետք, «Բարձունքի Փառաբանութիւնը» լոյս ընծայած են տարբեր պարբերական հրատարակութեան մը մէջ, ուսկից օգտուած են Նորենցն ու Տարօնցին՝ երեւանեան Յայգալոյսի պատրաստութեան ժամանակ:

«Բարձունքի Փառաբանութիւնը» կը սկսի արձակ մուտքով մը, որուն մէջ կը ներկայացուի Պիթիսի բերդին ականդութիւնը, ապա՝ «Նուազ առաջին»ը, որ բաղկացած է 12 տունէ, իւրաքանչիւրը՝ բաղկացած 20 տողէ. բացառութիւն կը կազմէ 10րդ տունը, որ բաղկացած է 19 տողէ: Այսպէս է Պսակին մէջ: Այս մէկուն եւ երեւանեան հրատարակութեան միջեւ կան չնչին տարբերութիւններ: Երկրորդին մէջ՝ մուտքի բաժինը կէտադրութեան զգալի տարբերութիւն ունի. նաեւ՝ սղուած են կարգ մը բառեր: Իսկ պոէմին 10րդ տունին նման, 6րդ տունն ալ բաղկացած է 19 տողէ, որ կըրնայ չփոխի մը հետեւանք ըլլալ, քանի որ ջնջուած տողն ու նախորդող տողը նմանութիւն ունին:

Պսակին մէջ (էջ 18)՝

Մինչեւ ծագի կըրկին արեւն անդորր ու հեշտ,

Մինչեւ ցամքի դաշտերուն մեր արիւնն առատ.

Ու մեր հարկիքն հերկեն նորէն արտերն ազատ:

Իսկ Երեւան հրատարակուած Յայգալոյսին մէջ (էջ 359)՝

Մինչեւ ծագի կըրկին արեւն անդորր ու հեշտ,

Մինչեւ ցամքի դաշտերուն մեր արիւնն ազատ:

Ինչպէս կը տեսնուի, երկրորդին պարագային չկայ երրորդ տողը, միայն այդ տողին վերջին բառը փոխադրուած է երկրորդ տողին «առատ» բառին տեղ:

Պէյրութի հրատարակութեան մէջ մտածը յար եւ նման է երեւանեա-

նին, բան մը՝ որ ենթադրել կու տայ թէ այդտեղէն արտատպուած է:

Հակառակ ջանադիր պրպտումներու՝ կարելի չեղաւ ստուգել, թէ Պասկէն գատ, աւելի ուշ, մինչեւ երեւանեան հրատարակութիւնը, ո՞ր լոյս տեսած է Ջարդարեանի միակ պոէմին Ա. մասը:

ՌՈՒԲԷՆ ՉԱՐԴԱՐԵԱՆԻ ԱՌԸՆՉՈՒԹԻՒՆԸ ՉԱՆԱՉԱՆ ԹԵՐԹԵՐՈՒ ՀԵՏ

Գրագէտ, մանկավարժ Ռուբէն Ջարդարեանի անունը սերտօրէն կապուած է նաեւ հրապարակագրութեան հետ: Արդարեւ, ան մէկէ աւելի թերթերու խմբագրապետը հանդիսացած է, իսկ բազմաթիւ թերթերու՝ փնտռուած յօդուածագիրը: Ա. Տէր խաչատուրեանի մատենագիտութեան մէջ, առանձին ուշադրութիւն ընծայուած է Ջարդարեանի այս հանգամանքին: Դժբախտաբար, սակայն, բազմաթիւ ցցուն անճշդութիւններ տեղ գրաւած են Տէր խաչատուրեանի պատրաստած մատենագիտական աշխատասիրութեան մէջ: Անոնցմէ գլխաւորները կը նշուին ու կը սրբագրուին ստորեւ:

ՌԱՉՄԻԿ ԹԵՐԹԻՆ ՊԱՐԱԳԱՆ

Ռազմիկ եռօրեայ թերթին հրատարակութիւնը եւ գտած ժողովրդականութիւնը սերտօրէն կապուած են Ռուբէն Ջարդարեանի անունին:

Ռազմիկի հրատարակութեան հետ կապուած «չփոթ մը փարատել» ու մտահոգութեամբ՝ Ա. Տէր խաչատուրեան, իր կողմէ պատրաստուած մատենագիտութեան մէջ, կու տայ լուսաբանութիւններ, որոնք կը ստեղծեն... բազմաթիւ նոր չփոթներ: Ան կը գրէ. «Ռազմիկ եռօրեայ թերթին հրատարակութիւնը կամ հիմնադրումը վերագրուած է Ռ. Ջարդարեանին: Սխալ է այս տեսակէտը: Թերթը եղած է օրկանը Պուլկարիոյ Հ.Յ. Դաշնակցութեան...: Ջարդարեան զայն խմբագրած է 1905 Հոկտեմբեր 15էն մինչեւ 1908 Սեպտեմբեր կամ Հոկտեմբեր ամիսը: Իր՝ Պուլիս վերադարձէն ետք՝ Ռազմիկի հրատարակութիւնը շարունակուած է մինչեւ Պոլսոյ Ազատամարտ օրաթերթին հիմնումը (10 Յունիս, 1909): (Էջ 400):

Բնականաբար, Ռ. Ջարդարեան ո՛չ միջոցները ունէր եւ ոչ ալ հնարաւորութիւնը սեփական թերթ մը հրատարակելու, Մանխայէն (Իզմիր) հազիւ Ֆիլիպէ ապաստանած: Սակայն ճիշդ չէ նաեւ որ «թերթը եղած է օրկանը Պուլկարիոյ Հ.Յ. Դաշնակցութեան»: Նախ՝ անոր համար որ առանձին գոյութիւն չէ ունեցած «Պուլկարիոյ Հ.Յ. Դաշնակցութիւն», այլ՝ «Հ.Յ. Դաշնակցութեան Պալքանի Կ. Կոմիտէ», որուն հսկողութեան տակ

պիտի լոյս տեսնէր Ռազմիկը: Ռուբէն Զարդարեանը այս մարմինին կողմէ կը հրաւիրուի «...իբրեւ գործիչ եւ իբրեւ խմբագիր նոր հրատարակութիւն Ռազմիկ կիսաշարաթաթերթին»¹⁹: Նման վկայութիւններ կան կուսակցական զանազան հրատարակութիւններու մէջ եւս:

Հակառակ կուսակցական ենթադրեալ հակակշիռին, թերթի աշխատանքներուն ամբողջական բեռը կ'իյնայ Զարդարեանի ուսերուն: Այս ուղղութեամբ, Ռազմիկի հրատարակութեանէն երեք շաբաթ ետք, Նոյեմբեր 8/21 թուակիր նամակով մը ան կը գրէ Ա. Զօպանեանին. «...Գիտնայիք, թէ ի՞նչ մտահոգութիւններով ու դժուարութիւնով լեցուն բան մըն էր, ամբողջ ընտանիք մը չալակն առնել ու գնչուի գաղթով գալ հաստատուիլ այս օտար հողերուն վրայ: Ու երբ հագիւ ինքզինքս գտնելու վիճակին մէջ, ահա Ռազմիկը, որուն կը լծուէի միս մինակս, քաշելով բոլոր թերթին պատասխանատուութիւնն ու յոգնապահանջ բեռը»²⁰:

Կրկին, հակառակ վերեւ նշուած կուսակցական հակակշիռին, ե՛ւ կուսակցութիւնը, ե՛ւ թերթին անմիջական հրատարակիչները ջանացած են թերթը ներկայացնել այլապէս: Այս առընչութեամբ, Հ.Յ. Դաշնակցութեան Դ. Ընդհանուր ժողովի պատգամաւոր Ռ. Զարդարեան ունի յատկանշական յայտարարութիւն մը ժողովի նիստերէն մէկուն ընթացքին. «Երբ Ռազմիկը սկսուեց հրատարակուել, Արեւմտեան Բիւրոն մեզ իրաւունք չտուեց պաշտօնական օրգան դարձնել»: Ընդհանուր ժողովի մասնակից այլ պատգամաւոր մը՝ Նաչատուր Մալումեան (Ակնունի), կը կատարէ նման յայտարարութիւն մը. «...Պէտք է ասեմ որ Բիւրոն որոշել էր թոյլ չտալ թերթեր հրատարակել կազմակերպութեան անունից, եւ արդէն Ռազմիկը չէր կարող պաշտօնական օրգան համարուել»: Մալումեանի այս յայտարարութեան Զարդարեան կը ձայնակցի հետեւեալ խօսքերով. «Այո, դա լի մասնաւոր գործ էր, մի ակցիոնէրական ձեռնարկութիւն...»²¹:

Զարդարեանի եւ Մալումեանի վերոյիշեալ յայտարարութիւնները կը հաստատուին եւ թերթի հրատարակութեան սկզբնաւորման մասին լոյս կը սփռուի նաեւ Ռազմիկի Ա. թիւի (1905, թիւ 1, Շաբաթ, 15 Հոկտեմբեր) խմբագրականին հետեւեալ տողերով. «Մեր թերթը ծնունդ ըլլալով կարգ մը գաղափարակից ընկերներու ասկէ տարիներ առաջ տածած բաղձանքին, այսօր գոյութիւն կ'առնէ անհատապէս ընկերական աջակցութեամբ, զուրկ ո՛րեւէ պաշտօնական հանգամանքէ. այնպէս որ իր պաշտպանած գաղափարներուն եւ հետեւած ուղղութեան պատասխանատուութիւնը իրն է միայն առանձնապէս եւ կը վերաբերի իր խմբագրութեան, որը իբրեւ առանձին ու անկախ Մարմին մը, կը վարէ թերթին բարոյական ու նիւթական մատակարարութիւնը...»:

Շփոթ կայ նաեւ Ռազմիկի տեւողութեան հարցին շուրջ: Շատերու կարծիքով ան լոյս կը տեսնէ 1905—1910 թուականներուն: Իսկ ըստ Ա. Տէր

Խաչատուրեանի՝ «...մինչեւ Պոլսոյ Ազատամարտ օրաթերթին հիմնումը (10 Յունիս, 1909)»:

Մինչդեռ 1905ի Հոկտեմբերի 15ին հրատարակուիլ սկսած Ռազմիկ թերթը կը շարունակուի լոյս տեսնել մինչեւ 1909 թուականի Մարտի 21ը եւ կանգ կ'առնէ 331րդ թիւով: Վերջին համարին վրայ՝ «1909, Դ. տարի, թիւ 42 (331)»:

Ա. Տէր Խաչատուրեանի վերը կատարուած սեղմ մէջբերումին մէջ կայ այլ սխալ տեղեկութիւն մը եւս: Ան կը գրէ. «Զարդարեան զայն խմբագրած է մինչեւ Սեպտեմբեր կամ Հոկտեմբեր ամիսը»:

Մատչելի բազմաթիւ աղբիւրներ յստակ եւ վերջնական պատասխաններ կու տան «կամ»երով ստեղծուած չփոխներուն: Նախ՝ Պոլիս դարձի թուականին մասին: «Սեպտեմբերին կամ Հոկտեմբերին» չէ որ Զարդարեան Պոլիս դարձած է, այլ՝ ուղիղ Օգոստոսի 1ին: Ֆիլիպէէն Զ. Եսայեանի յղեալ Յունիս 31, 1908 թուակիր նամակի մը մէջ, Զարդարեան կը գրէ. «Ես այսօր իսկ, երեք ժամ ետքը արդէն, կ'անցնիմ Պոլիս...»²²: Իսկ թէ ողիկ, իր 1910 թուականի Ամէնուն Տարեցոյցին մէջ, Օսմանեան Սահմանադրութենէն խանդավառուած ժամանողներու կարգին կ'աւետէ նաեւ՝ «Օգոստոս 1, [19]08, Ֆիլիպէի Ռազմիկի խմբագրապետ Ռ. Զարդարեան»ի ժամանումը²³:

Հաւանաբար տեղին է կատարել հետաքրքրական մէջբերում մը, որ կը վերաբերի թէ՛ Ռազմիկին եւ թէ՛ Ազատամարտին: Պաքանի չըջանի կուսակցական գործիչներէն՝ Ասատուր Պետիկեան կը պատմէ. «Ընկեր Ռ. Զարդարեանի մեկնումէն քիչ յետոյ, Ռազմիկը դադրեցուցինք ու անոր գրերով Պոլսոյ մէջ սկսաւ հրատարակուիլ Ազատամարտ օրաթերթը»²⁴:

«ԺԱՄԱՆԱԿ ՕՐԱԹԵՐԹԻ ԱՇԽԱՏԱԿՅՈՒԹԻՒՆԸ»

Վերոյիշեալ ենթախորագրին տակ, Ա. Տէր Խաչատուրեան, հիմնուելով Թորոս Ազատեանի հաղորդած տեղեկութիւններուն վրայ, հպանցիկ կ'ակնարկէ Ռ. Զարդարեանի Ժամանակ օրաթերթի (հիմնադիր-խմբագրապետ՝ Քասիմ-Միսաք Գօչունեան, 1863—1913) աշխատակցութեան մասին²⁵: Ան կը գրէ. «Զարդարեանի աշխատակցութիւնը սկսած է 1 Դեկտեմբեր 1908ին (թիւ 16էն սկսեալ) եւ շարունակուած է մինչեւ Ազատամարտի հիմնադրումը (10 Յունիս 1909)» (էջ 414): Ապա՝ կը մէջբերէ ամբողջութեամբ Թորոս Ազատեանի վկայութիւնը:

Ռուբէն Զարդարեան Ժամանակ օրաթերթի մէջ առաջին անգամ ստորագրած է 1908 թուականի Նոյեմբերի 1/14ին: Առաջին յօդուածը կը հանդիսանայ «Տիրապետութեան Ոգին», որ լոյս տեսած է «Ընկերային

Հարցեր» ընդհանուր խորագրին տակ: Անոր Ժամանակի աշխատակցութիւնը շարունակուած է մինչեւ 1909 թուականի Ապրիլի 2/15ը: Այսինքն՝ Ջարդարեանի աշխատակցութեան տեւողութիւնը եղած է լրիւ 5 ամիս, եւ ստորագրած է 33 յօդուած (եւ ոչ թէ 34): Ինչպէս կը տեսնուի, Ջարդարեանի աշխատակցութիւնը չի շարունակուիր մինչեւ Յունիսի 10ը, Ազատամարտի հրատարակութեան սկիզբը: Ջարդարեանի յօդուածները, մեծ մասով, լոյս կը տեսնեն Ժամանակի առաջին էջին մէջ:

Ժամանակի աշխատակցութիւնը հետաքրքրական է քանի մը կողմերով: Նախ այն՝ որ Ջարդարեան իր պատկանած կուսակցութեան օրկաններէն դուրս, քաղաքական, տնտեսական, ազգային եւ ընկերային նիւթեր չօչափող յօդուածներու փունջով մը հրապարակ կու գայ ոչ—կուսակցական օրաթերթի մը էջերուն մէջ: Երկրորդ. Ջարդարեան, ընդհանրապէս իր կողմէ խմբագրուած թերթերուն մէջ, գրած խմբագրականներն ու խմբագրական բնոյթի յօդուածները չէ ստորագրած, բան մը՝ որ դժուարացուցած է իր մատենագիտութեամբ եւ վաստակով հետաքրքրուողներուն գործը: Մինչդեռ՝ Ժամանակի մէջ գրած բոլոր յօդուածներուն տակ ան ստորագրած է կամ լրիւ անունը եւ կամ ալ զետեղած է անունին սկզբնատառերը: Ուստի, այս յօդուածներուն վրայ հիմնուելով, կարելի կ'ըլլայ ամբողջական գաղափար կազմել հրապարակագիր Ջարդարեանի մասին, ինչպէս նաեւ լեզուական ու ոճական առանձնայատկութիւններուն յենելով՝ ճշդել իր կողմէ խմբագրուած թերթերուն մէջ լոյս տեսած անստորագիր խմբագրականներուն կամ յօդուածներուն հայրութիւնը: Ստորեւ՝ Ժամանակի մէջ լոյս տեսած յօդուածներուն ամբողջական ցանկը, Ռ. Ջարդարեանի մատենագիտութիւնը քիչ մը աւելի ամբողջական դարձնելու մտահոգութեամբ:

1) «Ընկերային Հարցեր — Տիրապետութեան Ոգին» — 1908, Ա. տարի, թիւ 16, Նոյեմբեր 1/14, էջ 1:

2) «Կեդրոնական Կառավարութիւն» — 1908, Ա. տարի, թիւ 20, Նոյեմբեր 6/19, էջ 1:

3) «Իրաւունքի Պայքար» — 1908, Ա. տարի, Նոյեմբեր 15/26, էջ 1:

4) «Հայ Դատին Բարեկամները՝ Բիէր Քիյար» (իր այսօրուան ժամանման առիթով) — 1908, Ա. տարի, թիւ 30, Նոյեմբեր 18/1 Դեկտեմբեր, էջ 1:

5) «Օսմ. Ուսանողական Միութիւն» — 1908, Ա. տարի, թիւ 32, Նոյեմբեր 20/3 Դեկտեմբեր, էջ 1:

6) «Դատարաններու Վերակազմութիւնը» — 1908, Ա. տարի, թիւ 38, Նոյեմբեր 27/10 Դեկտեմբեր, էջ 1:

7) «Ժողովրդական Հանրալսարաններու Անհրաժեշտութիւնը»²⁶ — 1908, Ա. տարի, թիւ 42, 2/15 Դեկտեմբեր, էջ 1:

8) «Ողջո՛յն Խորհրդարանին (Օսմ. Խորհր. Բացման Առթիւ)» — 1908,

Ա. տարի, թիւ 45, 5/18 Դեկտեմբեր, էջ 1:

9) «Սուլթանին Գահաճառը» — 1908, Ա. տարի, թիւ 48, 9/22 Դեկտեմբեր, էջ 1: (Կը քննադատէ սուլթանը, նշելով որ ժողովուրդը յուսախար եղած է):

10) «Կորդեան Հանգոյցը» — 1908, Ա. տարի, թիւ 54, 16/29 Դեկտեմբեր, էջ 1:

11) «Խաղաղութիւն Կ'ուզենք» — 1908—9, Ա. տարի, թիւ 57, Դեկտեմբեր 19/1 Յունուար, էջ 1:

12) «Գահաճառին Պատասխանը» — 1908—9, Ա. տարի, թիւ 60, Դեկտեմբեր 25/5 Յունուար, էջ 1:

13) «Վտանգաւոր Քաղաքականութիւն» — 1908—9, Ա. տարի, թիւ 65, Դեկտեմբեր 29/11 Յունուար, էջ 1 (գրուած՝ 24 Դեկտեմբերին, Բերա):

14) «Անպատ Երկիրը...» — 1909, Ա. տարի, թիւ 69, 3/19 Յունուար, (գրուած՝ 27—12—1908):

15) «Խուսական Քաղաքականութիւն» — 1909, Ա. տարի, թիւ 72, 9/22 Յունուար (գրուած՝ 1—1—9):

16) «Բնակարանի Անձեռնմխելիութիւն» — 1909, Ա. տարի, թիւ 74, 12/25 Յունուար (գրուած՝ 2—1—9):

17) «Երկու Յանձնաժողովներ» — 1909, Ա. տարի, թիւ 77, 15/28 Յունուար:

18) «Անջատողութեան Խրտուիլակը» — 1909, Ա. տարի, թիւ 80, Յունուար 19/1 Փետրուար (գրուած՝ Յունուար 9):

19) «Մամուլի Օրէնքը» — 1909, Ա. տարի, թիւ 82, Յունուար 21/3 Փետրուար (գրուած՝ Յունուար 16):

20) «Վարպետ Կուսակալը» — 1909, Ա. տարի, թիւ 84, Յունուար 23/5 Փետրուար:

21) «Փաստ Կ'ուզէք, Հրամայեցէք» — 1909, Ա. տարի, թիւ 86, Յունուար 26/8 Փետրուար (գրուած՝ 22 Յունուար):

22) «Հանրային Ուժը» — 1909, Ա. տարի, թիւ 89, Յունուար 29/11 Փետրուար:

23) «Հին Գայլերը, Հին Աղուէսները» — 1909, Ա. տարի, թիւ 92, 2/15 Փետրուար:

24) «Նոր Դահլիճին Քաղաքականութիւնը» — 1909, Ա. տարի, թիւ 98, 10/23 Փետրուար:

25) «Ներքին եւ Արտաքին Քաղաքականութիւն» — Ա. տարի, թիւ 101, 13/26 Փետրուար (գրուած՝ 4 Փետրուար):

26) «Մասնական Զգտումներուն Դէմ» — 1909, Ա. տարի, թիւ 103, Փետրուար 16/1 Մարտ (գրուած՝ Փետրուար 11):

27) «Մտաւորական Կեանքը Գաւառներուն Մէջ» — 1909, Ա. տարի,

Թիւ 109, Փետրուար 23/8 Մարտ:

28) «Իշխանութեան Վնասները» — 1909, Ա. տարի, Թիւ 113, Փետրուար 27/12 Մարտ:

29) «Անվստահութեան Օձը» — 1909, Ա. տարի, Թիւ 118, 5/18 Մարտ (գրուած՝ 27 Փետրուար):

30) «Ռուս Դիւանագիտութեան Խաղերը» — 1909, Ա. տարի, Թիւ 124, Մարտ 12/25:

31) «Լահէյի Ա. Վեհաժողովը» — 1909, Ա. տարի, Թիւ 126, 14/27 Մարտ, (Հայկական Գաղութներու Ակնկալութիւնները. — Դիմումներ Վեհաժողովին. — Մինաս Զերազի Պատուիրակ. — Նախկին Պատրիարք Օրմանեանի Հեռագիրը Վեհաժողովին. — Ընդհանուր Զայրոյթ. — Պատասխանատուները Որո՞նք են):

32) «Լահէյի Ա. Վեհաժողովը», Բ. մաս, 1909, Ա. տարի, Թիւ 127, 16/29 Մարտ:

33) «Պարսկական Յեղափոխութիւն» — 1909, Ա. տարի, Թիւ 139, 2/15 Ապրիլ, էջ 3:

ԱԶԴԱԿ ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹԻՆ, (ՊՈԼԻՍ) ԱՐՏՕՆԱՏԵՐԸ...

Օսմանեան խաբուսիկ սահմանադրութիւնը ժամանակաւոր կերպով ազատութիւններ ապահովեց Թուրքիոյ հողամասին վրայ գտնուող ժողովուրդներուն: Քաղաքական կազմակերպութիւնները սկսան գործել ազատ, հասարակական գործիչներ եւ մտաւորականներ, բռնութիւններու պատճառով Պոլիսէն հեռացած, քիչ առ քիչ վերադառնալ սկսան: Բազմաթիւ թերթեր հրատարակութեան արտօնութիւն ձեռք ձգեցին: Անոնցմէ էր՝ Ազդակ գրական, հասարակական, քաղաքական շաբաթաթերթը, որուն առաջին համարը լոյս կը տեսնէ 1908 թուականի Դեկտեմբեր 16/29ին:

Զես գիտեր ուսկից քաղելով իր տեղեկութիւնը, այս անգամ Յայգալոյս հատորին «Յառաջաբան — Ռուբէն Զարդարեան (1874—1915)» խորագրուած մուտքին մէջ, կը յայտնուի. «Ռ. Զարդարեան արտօնատէրը կը դառնայ Ազդակ գրական շաբաթաթերթին» (էջ 6—7):

Նախ եւ առաջ՝ Ազդակը, ինչպէս թերթի ճակատին զետեղուած անունին տակ բնորոշուած է, «գրական, հասարակական, քաղաքական» շաբաթաթերթ է: Թերթին ճակատին նոյնպէս յիշատակուած է խմբագրական կազմին անունները. «Խմբագիրներ՝ Գ. Բարսեղեան, Տիկին Զ. Եսայեան, Վ. Թաթուլ, Շ. Միսաքեան»: Իսկ խմբագիրներու անուններուն վրայ, աւելի մեծ տառերով՝ «Համակրողներ՝ Է. Ակնունի, Ա. Ահարոնեան, Ա. Երանեան, Ռ. Զարդարեան, Ս. Զաւարեան, Յ. Շահրիկեան, Բիէր Քիյար»:

Ա. Եարճանեանի անունը կը շարունակէ մնալ մինչեւ 15րդ համարը (3 Ապրիլ 1909): Միւս անունները՝ մինչեւ 31րդ համարը (31 Յունիս 1909): Խըմբագիրներուն անունները կը մնան մինչեւ 26րդ համարը (26 Յունիս 1909):

Ազդակի արտօնագիրը առնուած է Ալեքսան Միսաքեանի անունով, որուն անունը կը յիշատակուի իւրաքանչիւր համարի վերջին էջին վրայ: Իսկ վերջին երեք համարներուն (թիւ 38—40) մէջ, «որպէս պատասխանատու—տնօրէն»՝ կը հանդիպինք Շաւարշ Միսաքեանի անունին²⁷:

Ուրեմն, ինչպէս ակնյայտ կը դառնայ վերեւի մանրամասնութիւններէն, Ռ. Զարդարեան չէ եղած Ազդակ շաբաթաթերթի հիմնադիր կամ «արտօնատէր», այլ՝ որպէս երէց եւ յարգուած ընկեր, հանդիսացեր է քաջալերող երիտասարդ ընկերներու նախաձեռնութեան, ատենը անգամ մըն ալ՝ գործնական ձեւով, այսինքն՝ յօդուածներ ստորագրելով²⁸:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ՅՈՒՇԵՐ ԵՒ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ

Յայգալոյսի նորագոյն հրատարակութեան «Մատենագիտութիւն»ի այս բաժինը՝ «Ուսումնասիրութիւններ, Յուշեր եւ Ակնարկներ» խորագրուած եւ տարածուած վեց էջերու վրայ (434—440), թէեւ տպաւորիչ կը թուի ըլլալ, սակայն, դժբախտաբար, անկէ դուրս կը մնան շատ կարեւոր եւ կենսական աղբիւրներ, որոնք թանկագին վկայութիւններ կը բովանդակեն Ռուբէն Զարդարեանի կեանքին ու վաստակին հայրդ: Այստեղ կատարուող յաւելումները, որքան որ ալ տպաւորիչ ու բազմաթիւ, տակաւին ամբողջական չեն:

♦ Ա.Վ.Մ., «Խեղդուած Հարսին Հետ Ուրիշներ Ալ կան», Երիտասարդ Հայաստան, 1909, թիւ 21 (Դեկտ. 14):

Ռ. Զարդարեանի դէմ գրուած յօդուած մը, որուն մէջ կ'արծարծուին Խարբերդի մէջ պատահած տխուր դէպքեր:

♦ Ազատեան Դարեհ, «Գրական Ուղիներու Վրայ», Հայրենիք ամսագիր, Ժ. տարի, թիւ 7 (Մայիս 1932), էջ 120—128:

Յօդուածին սկիզբը՝ Դ. Ազատեան բարձր կը գտնահատէ Ռ. Զարդարեանի գրական արժանիքները: «Արուեստագէտ է ամէնէն առաջ իր լեզուով» (էջ 120), կը գրէ ան:

♦ Ազատունի, «Մեր Կորուստները — Արձակագիրներ», Նաւասարդ ամսագիր, Նոր շրջան, Ա. հատոր, Ժ.—ԺԲ. պրակ (Սեպտեմբեր—Նոյեմբեր 1924), էջ 299—300:

Ազատունի առանձին բաժինով կ'անդրադառնայ Ռ. Զարդարեանի (էջ 300):

♦ Անդրէասեան Արտաշէս, Ուրուագիծ Հայոց Պատմութեան եւ Հայկական Մշակոյթին, Պոսթրն, 1968:

Յիշեալ գիրքին 379րդ էջին մէջ կայ Ռ. Զարդարեանի կեանքին ու գրական գործունէութեան հակիրճ բնութագրումը:

♦ Ասատուր Հրանդ, «Մեր Կեանքէն», Մասիս, 41րդ տարի, թիւ 3967 (19 Սեպտեմբեր 1892), էջ 198—200:

Հ. Ասատուր կը մէջբերէ Ռ. Զարդարեանի *Խարբերդէն ուղարկած գրութենէն* Գարեգին Պեչկէօթիւրեանի վերաբերող գնահատական խօսքեր: Հ. Ասատուր նաեւ կը յայտնէ թէ Զարդարեան Մասիսի ղրկած է վաղամեռ բանաստեղծին հատուկտոր գրուածքներ, որոնցմէ «Սրինգ»ը կը տպէ ամբողջութեամբ (էջ 200):

♦ Արմէն, «Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը Պալքաններու Մէջ (Ընկ. Ասատուր Պետիկեանի Յուշերը)», Հայրենիք ամսագիր, ԺԱ. տարի, թիւ 12 (Հոկտեմբեր 1933), էջ 99—110, ԺԲ. տարի, թիւ 1 (Նոյեմբեր 1933), էջ 120—128:

Բազմաթիւ ականակցութիւններ կան Ռ. Զարդարեանի եւ անոր խմբագրած Ռազմիկ թերթին մասին (տես՝ թիւ 12, էջ 102, 108—110, ԺԲ. տարի, թիւ 1, էջ 120, 124):

Բազմաթիւ հետաքրքրական տեղեկութիւններէ անկախ՝ բաւականին յուզիչ վկայութիւն մը կ'արձանագրէ յուշագրողը Զարդարեանի տնտեսական աննախանձելի դրութեան մասին. «Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումով... ընդհանուր հոսանքին հետ, Պոլիս անցաւ նաեւ Ռազմիկի խմբագիր եւ Պալքանի շրջանի գործիչ ընկեր Ռուբէն Զարդարեան: ...Երբ երթար Պոլիս, պայմաններու իսկ բերումով չփութի պիտի ունենար պետական եւ այլ քաղաքական ղեկավար շրջանակներու հետ: Այդ բանին համար սակայն հազուստ—կապուստ չունէր: Ուստի հարկ եղաւ, որպէս զի ընկեր Ասպետ իր սեւ հագուստները տրամադրէ անոր: Զարդարեան իր ընկերոջ հազուստը հետն առած՝ գնաց Պոլիս, ետքը հազուստը վերադարձուց, երբ հնարաւորութիւն ունեցաւ ձեռք մը զգեստ կարել տալու»։ Հայրենիք, ԺԲ. տարի, թիւ 1 (Նոյեմբեր 1933), էջ 124):

Որեւէ մեկնաբանութեան կարօտ են վերոյիշեալ տողերը:

♦ Ասմարեան Լեւոն, Վահան Թէքէեան — Կեանքը եւ Ստեղծագործութիւնը, Երեւան, 1971:

Գիրքին ներածութեան մէջ (էջ 12—13), Լ. Ասմարեան կ'անդրադառ-

նայ Ռ. Զարդարեանի «Մեր Բանաստեղծութիւնը» յօդուածին (Արեւելեան Մամուլ, 1902, էջ 521), գոր կը նկատէ «Վաղուան Գրականութեան» բանավէճին շարունակութիւնը:

♦ Գանարեան Գէորգ, Յուշեր եւ Խոհեր, Պէյրութ [1961]:

Ռ. Զարդարեանի խմբագրած Ազատամարտ օրաթերթի նախկին գրաշարներէն Հանդիսացող Գ. Գանարեան ի միջի ալլոց կը գրէ Զարդարեանի մասին (էջ 67):

♦ Զարդարեան Հրաչ, «Իննսունամեակ Ծննդեան Ռ. Զարդարեանի», Անդաստան, պարբերական գրականութեան եւ արուեստի (խմբ. Բ. Թօփալեան), 1964, թիւ 15, էջ 9—11:

♦ Զարդարեան Վ[երոն] Ռ., «Ռուբէն Զարդարեանի Զերբակալութիւնը», 1915—Ադէտ եւ Վերածնունդ հատորէն, հեղինակ՝ Աղէտէն Վերապրողներ, Փարիզ, տպ. Արաքս, 1952, էջ 334—342: էջ 337՝ Զարդարեան ընտանիքին խմբանկարը:

Զափէն աւելի հետաքրքրական է այս պարագան: Ռուբէն Զարդարեանի մասին վկայութիւններ կը հաւաքուին ծանօթ թէ անծանօթ մտաւորական անձերէ, ժամանակակից եւ ոչ—ժամանակակից հեղինակներէ եւ մոռացութեան կը տրուի ամէնէն վաւերական վկայութիւններէն մէկը, որ կը պատկանի նահատակ գրագէտին կնոջ՝ Վերոն Զարդարեանին: Ո՞վ կընայ աւելի ճիշդ ու աւարկայական վկայութիւն տալ Ռուբէն Զարդարեանի ձերբակալութեան հետ առնչուած մանրամասնութիւններու մասին: Տիկին Զարդարեան, իր չափահաս եւ անչափահաս զաւակներուն հետ, ականատես վկան էր եղած իր ամուսինին ձերբակալութեան, անոր նախորդած եւ յաջորդած պարագաներուն: Իսկ 1915—Ադէտ եւ Վերածնունդ հատորը, «Աղէտէն Վերապրողներ»ու վկայութիւններով, առաջին եւ հազուագիւտ աղբիւրներէն է, որուն հարկ է որ դիմէ իւրաքանչիւր պըրպտող՝ Եղեռնի հետ առնչուող հարցերով:

♦ Էսաճանեան Լեւոն, «Ռուբէն Որբերեան», Հայրենիք ամսագիր, ԺԱ. տարի, թիւ 3, Յունուար 1933, էջ 123—127:

Կը խօսուի երկու Ռուբէններուն (Որբերեան եւ Զարդարեան) մտերմութեան, եւ Զարդարեանի՝ Որբերեանի վրայ ունեցած բարերար ազդեցութեան մասին: Մէջբերումներ կան երկուքին միջեւ փոխանակուած նամակներէ:

♦ Թիւրքահայ Ադէտը. Պատմական փաստաթուղթեր. Ա. Տեղեկա-

գիր Տեր Մաղաքիա] Արքեպիսկոպոս Օրմանեանի], հրատարակեց Հայկ Աճեմեան, Էջմիածին, 1919:

Այս գիրքին զոյգ էջերը (էջ 12—13) կը խօսին Ռ. Զարդարեանի մասին:

♦ Թաշճեան Ն.Տ.Ս., «Կրթական Շարժում Մը — Յուշեր Մեզի (Խարբերդ) Կեդրոնական Երկսեռ Վարժարանէն», Հայրենիք ամսագիր, ԼԺ. տարի, թիւ 9 (Յուլիս 1930), էջ 109—119:

Թաշճեան կը բնութագրէ Ռ. Զարդարեան կրթական մշակը: Յօդուածին հետ կը տրուին շրջանաւարտներու եւ ուսուցիչներու խմբանկարներ (էջ 116—117), որոնց մէջ կայ նաեւ Ռ. Զարդարեան: Հետաքրքրական նորութիւններ կան Զարդարեանի մասին: Ան զանազան առիթներով գրած է բանաստեղծութիւններ: Անոնցմէ մէկը գրուած է աւարտող աշակերտներուն համար, եւ երգի վերածուած՝ երգուած է ամալներջի հանդէսներուն. «Անցած օրեր, ինչո՞ւ դուք...» (էջ 115): Բարձրագոյն կարգերէն զատ, մանկապարտէզի աշակերտներն ալ Զարդարեանի ուշադրութեան կ'արժանանան: Անոնց համար ալ յատուկ բանաստեղծութիւններ կը գրէ: Օրինակ՝

Երանի՜ ձեզ, ո՞վ ծաղիկներ,

Որ ձեր լեզուն մարդ չի գիտեր...

Թաշճեան կը յայտնէ նաեւ այլապէս հետաքրքրական մանրամասնութիւն մը. «1902ին, աղջկանց վարժարանի ընթացաւարտներու ամալներջի հանդէսին համար Զարդարեան պատրաստած էր գողտրիկ ներկայացում մը, որուն մէջ հայ իգական սեռը երեւան կու գար կրթութեան եւ ուսման նախանձախնդիր իր զգացումով եւ զոհողութեան ոգիով»:

♦ Թոքաճեան Մկրտիչ, «Յուցական Գործունէութիւն», Հայրենիք ամսագիր, ԼԼ. տարի, թիւ 9 (Սեպտեմբեր 1960), էջ 72—84:

Այս գրութեան մէջ՝ Ասլան կուսակցական ծածկանունով կը յիշատակուի Զարդարեան: Անոր խարբերդէն իզմիր փոխադրուելը, հոն հաստատուելը, ապա՝ տունին խուզարկութիւնն ու գրագէտին 15օրեայ բանտարկութիւնը կը նկարագրուին այս յօդուածով:

Թոքաճեան Մ., «Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը իզմիրի Մէջ», Հայրենիք ամսագիր, ԺԴ. տարի, թիւ 9 (Յուլիս 1936), էջ 138—146, թիւ 10 (Օգոստոս 1936), էջ 127—138, թիւ 11 (Սեպտեմբեր 1936), էջ 104—114:

Ինչպէս ծանօթ է, Ռ. Զարդարեան խարբերդէն գալով 1904—1905 թուականներուն կը մնայ իզմիր ու Մանիսա: Թոքաճեան կը նկարագրէ Զարդարեանի իզմիր գալը, Մանիսայի վարժարանին տեսուչ կարգուելը

(Թիւ 9, էջ 144), ապա անոր իզմիրէն փախուստն ու Ֆիլիպէ Հաստատուելով՝ «սկսաւ հրատարակել մեր օրկանը՝ Ռազմիկ Թերթը» (Թիւ 10, էջ 127—128):

♦ Հ. Համբ., «Մատենախօսական — Բանբեր Գրականութեան եւ Արուեստի, Ա. գիրք», 1903, Հանդէս Ամսօրեայ, 1903, էջ 383—384:

Զարդարեանի «Սեւ Հաւը Կանչեց» պատմուածքը, լոյս տեսած գրախօսուող «Բանբեր...»-ին մէջ, դրուատանքի կ'արժանանայ:

♦ Հայկ, Վահէ (աշխատասիրեց եւ կազմեց), Խարբերդ եւ Անոր Ոսկեղէն Դաշտը, Նիւ Եորք, 1959, էջ 442—449:

Ա.Տ. Խաչատուրեան թէեւ օգտագործեր է Վահէ Հայկի կազմած այս հատորը՝ յիշատակելով Զարդարեանի նուիրուած կենսագրականն ու «Հօրենական Տուն» գրութեան արտատպումը (էջ 1082—1083), սակայն իր ուշադրութենէն վրիպեր են նոյն հատորին 442—449 էջերը, որոնց մէջ կը ներկայացուին «Մեզիրէի Կեդրոնական Վարժարանը», «Կեդրոնականը», «Մեզիրէի Հայկական Ճեմարանը» խորագրուած գրութիւնները, ուր կը մանրամասնուի Զարդարեան կրթական մշակին վաստակը: Տպուած է նաեւ երեք խմբանկար, որոնց մէջ ներկայ է Զարդարեանը, ինչպէս նաեւ տրուած է անոր առանձին լուսանկարը:

♦ Հայկ Վահէ, «Տեսակցութիւն Մը Ռ. Զարդարեանի Հետ (Իր Զերբակալութենէն Քանի Մը Օր Առաջ)», Զարթօնք օրաթերթ, 13—19 Օգոստոս 1965:

Ա. Տէր Խաչատուրեան յիշատակած է այս գրութիւնը՝ անոր հանդիպած ըլլալով Վահէ Հայկի Լուսաւոր Դէմքեր Մեր Օրերուն Վրայ (Պէյրութ, 1972) հատորին մէջ: Յիշատակած է նաեւ անոր Նայիրիի մէջ արտատպումը (ԻԱ. տարի, 1974, Թիւ 34 եւ Թիւ 35, էջ 4—5): Մինչդեռ, խնդրոյ առարկայ գրութիւնը առաջին անգամ լոյս տեսած է Զարթօնք օրաթերթի 1965 թուականի Օգոստոսի 13—19 երկարող թիւերուն մէջ: Այս առիթով՝ Զարթօնքի խմբագրական ծանօթագրութիւնը կ'ըսէ. «Այս հատուածը մէկ գլուխն է «Իմ Ուղեւորութիւնս Մահուան Հետ» ձեռագիր հատորին, որուն մէջ կ'ամփոփուին հեղինակին մահամերձ արկածները, Խարբերդէն փախուստը, տանջալից անցումները մեր Մեծ Եղեռնի դժոխքներ տարիներուն, 1915—1920» (Զարթօնք, 13 Օգոստոս 1965, էջ 2):

♦ Հիւսեան Մինաս, Մեծ Եղեռնի Զոհ Գրողներ, Երեւան, 1965:

Ընդհանուր ակնարկէն անկախ, Մ. Հիւսեան առանձին էջերու մէջ (էջ 29—32) կը խօսի Զարդարեանի կեանքին ու գործին մասին:

Ճանաչեան Մեսրոպ, Պետրոս Դուրեան Դար Մը Ետք, Հայագիտական Մատենադարան Բազմավեպ, Թիւ 5, Վեներտիկ, Սբ. Ղազար, 1974:

Պ. Դուրեանի նուիրուած այս մենագրութեան մէջ, Մեսրոպ Վրդ. Ճանաչեան կու տայ Արփիարեանի եւ Ջարդարեանի կարծիքները Դուրեանի մասին (էջ 49—51): Մասնաւորապէս Մեղրագետի Ե. գիրքէն Դուրեանի վերաբերող մասերը օգտագործուած են:

♦ Ճիզմեծեան Մանուկ Գ., «Ռուբէն Ջարդարեան», Խարբերդ եւ Իր Չաւակները, Ֆրեզնո, 1955, էջ 584:

Կը տրուին Ռ. Ջարդարեանի կենսագրութիւնն ու լուսանկարը: Նոյն հատորին մէջ՝ «Պուտ Մը Զուր» (էջ 651—653), արտատպուած՝ Մեղրագետէն: Նմանապէս՝ խմբանկարներ Մեղրէի Կեդրոնական վարժարանի շրջանաւարտներու եւ ուսուցիչներու, որոնց մէջ նաեւ Ռ. Ջարդարեան (էջ 355, 356):

♦ Մասիկեան Զ., «Թէ Ինչպէս Ինկան Մեր Հերոս—Մտաւորականները», Վերածնունդ, Կիսամսեայ հանդէս, 1919, Գ. տարի, Թիւ 14, էջ 229—233:

Ամփոփ գիծերով կը տրուի աքսորեալ հայ մտաւորականներուն (Զօհրապ, Վարդգէս, Ակնունի, Ջարդարեան, Խաթակ, Տաղաւարեան) անցքը Գոնիայէն. նաեւ՝ անոնցմէ իւրաքանչիւրին յօդուածագիրին վրայ Թողուցած տպաւորութիւնը:

♦ Յարութիւնեան Արտաշէս, «Ինչպէս Կը Փճանան», Մասիս շաբաթաթերթ, 49—րդ տարի, Թիւ 36 (2 Դեկտեմբեր 1900), էջ 567—568:

Կ'ակնարկուի հայ գրագէտներուն՝ Թլկատինցիի, Ջարդարեանի եւ ուրիշներու հրատարակուելու դժուարութիւններուն եւ մեկենասներու պակասին մասին:

♦ Շահանդուխտ, «Ռուբէն Ջարդարեան», Այգ օրաթերթ, ԺԳ. տարի, Թիւ 3748 (24 Ապրիլ 1965), էջ 2:

♦ Որբերեան Ռուբէն, «Իմ Առաջին Հրատարակութիւնս», Մասիս, 49րդ տարի, Թիւ 8 (19 Փետրուար 1900), էջ 116—117:

Որբերեան, ի միջի այլոց, կը վկայէ Ռ. Ջարդարեանի հետ իր հանդիպումին ու սրտակցութեան մասին: «Ատենի մը համար երկուորեակներ էինք կարծես», կը գրէ ան:

♦ Զօպանեան Արշակ, Թլկատինցի եւ Իր Գործը, Յառաջաբան

«Թլկատինցին եւ իր Գործը» հատորին (Պոսթոն, 1927, էջ ԺԵ—ԿԱ)։

Բազմաթիւ ականարկութիւններ Ջարդարեանի մասին։ Արագ բաղդատական մը՝ Թլկատինցիի եւ Ջարդարեանի արձակին միջեւ (էջ ԼԳ)։

Նոյնը՝ Նոր Գիրք եռամսեայի Թլկատինցիի նուիրուած համարին մէջ (1950, ԺԲ. հատոր, թիւ 3—4), «Վկայութիւն Մը» խորագիրով։ Երկրորդ պարագային, Չօպանեանի վերոյիշեալ յառաջաբանը թէեւ տրուած է յապաւումներով, սակայն պահուած է Ջարդարեանի վերաբերող մասը (էջ 205—206)։

♦ Պատրիկ Առաքել, Համայնապատկեր Հայ Մշակոյթի, Գահիրէ, 1946։

Թիշեալ գիրքին մէջ, «Գաւառական Գրականութիւն» խորագիրին տակ, ներկայացուած է նաեւ Ռուբէն Ջարդարեանը (էջ 205)։

♦ Պարսամեան Մկրտիչ, «Դէպի Կեանք...», Շանք, 1919, Դ. տարի, թիւ 12, էջ 140—141, թիւ 14, էջ 165—66, թիւ 19, էջ 225—26, թիւ 21, էջ 248—49, թիւ 23, էջ 272—73։

Յօդուածաշարքը նուիրուած է հեղինակին՝ Պարսամեանի ուսուցիչ Փրոֆ. Խաչատուրեանի ողիսականին՝ Եղեռնի օրերուն. քսոյր, փախուստ, թաքստոց, եւն.։ Յօդուածաշարքի առաջին մասով կը նկարագրուի Խաչատուրեանին ու անոր տունը գտնուող Ջարդարեանին, Ակնունդին, Խաթակին, Շահրիկեանին եւ ուրիշներու ձեռքակալութեան մանրամասնութիւնները։ Վերջին մասին մէջ, Մ. Պարսամեան կը յայտնէ թէ Փրոֆ. Խաչատուրեանի թելադրութեամբ ինք գերմաներէնի կը թարգմանէ հայարդի գրականութենէն էջեր, ի շարս որոնց «Ով Որ Սուլթան Մը ունի իր Հոգիին Սէջը»։ «Այդ ձեռագիրները գերման փոքրիկ մտաւորական չըջանակի մը ուշադրութիւնը գրաւեցին», կը գրէ Պարսամեան (էջ 273)։

Մ. Պարսամեանի վերոյիշեալ յօդուածաշարքին Ա. մասը, որ խորագրուած է «Նզովքի Գիշերը», արտատպուած է Պէյրութի Նայիրի չաբաթաթերթին մէջ «Սոսկումի Գիշերը» խորագիրով (տես՝ Նայիրի, ԺԲ. տարի, թիւ 48—50 [24 Ապրիլ 1965], էջ 22)։

♦ Պէրպէրեան Ռեթէոս, «Պատասխաններ», Մասիս, 50րդ տարի, թիւ 19 (12 Մայիս 1901), էջ 289—294։

«Վաղուան Գրականութիւնը» նիւթին շուրջ արծարծուած տեսակէտերու փոխանակութեան գծով՝ Ռ. Ջարդարեանի «Մեր Պահանջը Ի՞նչ է» (Մասիս, 1901, էջ 249—252) եւ Արտաշէս Յարութիւնեանի «Գրական Խնդիրը եւ Ռեթէոս էֆ. Պէրպէրեան» (Մասիս, 1901, էջ 217—221) զոյգ յօդուածներուն առիթով եւ որպէս անոնց պատասխան՝ գրուած է Ռ. Պէրպէրեան-

նի վերոյիշեալ յօդուածը:

♦ Պօյաճեան Յովհ., «Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը Իզմիրի Շրջանին Մէջ», Հայքեցիք ամսագիր, 1957, ԼԵ. տարի, թիւ 1 (Յունուար), էջ 83—92:

«Ռուբէն Զարդարեանի Զերբակալութիւնը» ենթախորագրին տակ տրուած են Զարդարեանի Իզմիրի մէջ ենթարկուած հետապնդումին եւ ձերբակալութեան մանրամասնութիւնները (էջ 91—92):

♦ Սասունի Կարօ, «Հորիզոնէ Հորիզոն», Բագին ամսագիր, 1973, թիւ 12, էջ 22—30:

Յօդուածագիրը կ'անդրադառնայ Կ. Պոլսոյ մէջ Զարդարեանի եւ այլոց հետ իր հանդիպումներուն:

♦ Սիմքեշեան Եղուարդ, Ջահակիքները, Կ. Պոլիս, 1973:

«Թլկատինցի» գլուխին մէջ (էջ 153—175), Սիմքեշեան կ'անդրադառնայ Զարդարեանի՝ որպէս Թլկատինցիի աշակերտը եւ առաջին պտուղը (էջ 159) եւ ապա՝ երկուքին միջեւ գոյութիւն ունեցող վէճին մասին, ինչպէս նաեւ Թլկատինցիի մահուան սուտ լուրին առիթով Զարդարեանի Ռազմիկի մէջ ստորագրած ուշագրաւ գրութեան (էջ 172—173): Նոյնը նախապէս լոյս տեսած էր Մարմարա օրաթերթին մէջ:

♦ Ստեփանեան Կարապետ, «Յուքեր եւ Իր Քննադատները», Արեւելեան Մամուլ, 1902, թիւ 18, էջ 776—782:

Կը քննադատուին յատկապէս Ռ. Զարդարեանի՝ Սիպիլի Յուքեր հատորին շուրջ կատարած գնահատումները: Նաեւ՝ Արտաշէս Յարութիւնեանի եւ Յ. Գազանճեանի տեսակէտերը:

♦ Վրացեան Ս., Կեանքի Ուղիներով. Դէպքեր, Դէմքեր, Ապրումներ, Գահիրէ, 1955, էջ 143—161:

Վերոյիշեալ գիրքին «Մեծ Եղեռնի Նախօրեակին» խորագրուած բաժինին մէջ, Ս. Վրացեան կը նկարագրէ դէպի Կարին խմբային երթը՝ մասնակցելու համար Հ.Յ. Դաշնակցութեան Ութերորդ Ընդհ. ժողովին: Խումբին մէջ են նաեւ Զարդարեան, Ակնունի, Ռոստոմ եւ ուրիշներ: Կը ներկայացնէ նաեւ Ընդհ. ժողովին տիրող մթնոլորտը: Բազմաթիւ ակնարկութիւններ կան Զարդարեանի վերաբերող: Տրուած է նաեւ խմբանկար մը. Ռ. Զարդարեան, Ռոստոմ եւ Ակնունի (էջ 159):

♦ Փափագեան Վահան [Կոմս], Իմ Յուշերը, հ.Բ., Պէյրութ, 1952:

«Յեղափոխական Գործիչները եւ Մտաւորականները» Թ. գլուխին

տակ՝ Վ. Փափազեան կը ներկայացնէ նաեւ Ռ. Զարդարեանէն կրած տպաւորութիւնները Ազատամարտի շրջանին: Ան կը գրէ. «Չէր սիրեր անվերջ ժողովներու երթալ: ...Մոլեռանդ պաշտպանն էր հայ լեզուի, անոր ճոխացման եւ մաքրութեան» (էջ 56):

♦ Վիգէն [Զապէլ Եսայեան], «Գրագէտի Մը Յիշատակները (Թերթօն)», Հայաստան եռօրեայ, Սոփիա, Ա. տարի, թիւ 48-57 (Օգոստոս 26-Սեպտեմբեր 26, 1915):

«Յիշատակներ»ուն սկիզբը՝ Պուլկարիա ապաստանած Զ. Եսայեան կ'անդրադառնայ իր Պոլիս գտնուած վերջին օրերուն Ազատամարտի խմբազրատան եւ յոռետես Ռ. Զարդարեանին տրուած վերջին այցելութեան:

♦ Ֆեմինիսթ, «Բաց Նամակ Ռուբէն Զարդարեանին (Ազգ. Երեսփոխան)», Կապոշ, Բ. տարի, թիւ 303 (1/14 Յունուար 1910), էջ 2:

♦ Bezdikian Ohannes, "Our Martyred Intellectuals", Մինք, պարբերաթերթ Հայ Մշակութային Միութեան, Նիւ Եորք, 1975, Ա. տարի, թիւ 2 (Ապրիլ), էջ 45-50:

Ընդհանուր մոտաբէ մը ետք՝ յաջորդաբար կը ներկայացուին Դանիէլ Վարուժանի, Սիամանթոյի, Գրիգոր Զօհրապի, Ռուբէն Զարդարեանի (էջ 49) եւ Ռուբէն Սեւակի կենսագրութիւններն ու անոնց գրական վաստակը:

♦ Mardirossian Eduard, "1974-Centenaire de la Naissance de... Roupen Zartarian", Հայաստան, Օրկան Հ.Յ.Դ. Նոր Սերունդ Ուս. Միութեան, Փարիզ, 1974, Նոր շրջան, թիւ 53, էջ 5: Կենսագրութիւն:

ՌՈՒԲԷՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆԻ ԶՕՆՈՒԱԾ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Մատենագիտութիւն Ռուբէն Զարդարեանի» այս բաժինին մէջ տրուած են հայ հեղինակներու կողմէ Ռ. Զարդարեանի ձօնուած գեղարուեստական գրութիւններու ցանկ մը: Ընդամէնը՝ 11 գրութիւն: Այստեղ կը տրուին յաւելեալ 4 գրութիւններ եւս, իսկ կը կատարուի նաեւ սրբագրութիւն մը:

♦ Սիամանթօ, «Ըմբոստացումի Խօսքեր, Դ.— Սուրիս Կայծերուն Առջեւ», Էստահարին, Ռազմիկ (Ֆիլիպէ), 1906, թիւ 33 (Փետրուար 11), էջ 1:

Յետագայ հրատարակութիւններուն մէջ «Էթտահարին» ձօնագրու-
թիւնը չկայ:

Այս առիթով՝ Ռ. Զարդարեան Ֆիլիպէէն գրուած Մարտի 6/19 1906
թուակիր նամակի մը մէջ կը գրէ Սիամանթոյին. «...Քանի մը չաբաթներէ
ի վեր բացակայ էի Ֆիլիպէէն..., այս իսկ պատճառով չի կրցայ շնորհակա-
լութիւն յայտնել Ձեզի այն հիանալի քերթուածին համար, որը ինծի ձօնե-
լու ազնուութիւնն ունեցած էիք»²⁸:

♦ Սիամանթօ, «Կամքի Իրիկուններ, Բ.— Թո՛ղ Զօրութիւնը Ձեզ Խօ-
սի», Զօհրապին եւ Զարդարեանին, Բագին (Թաւելուած Ագատամարտի),
1911, թիւ 3(75) (29 Դեկտեմբեր), էջ 2—3:

♦ Հր. Ալեանաք, «Մաղրածուն», Ռ. Զարդարեանին, Ագատամարտ
չաբաթաթերթ, 1911, Ա. տարի, թիւ 37 (Մարտ 27/9 Ապրիլ), էջ 585—87:

♦ Հմայեակ Մատթէոսեան, «Պիտի Արթնայ Քարանձաւին Մեռե-
լը», ՌՈՒԲԷՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆԻ յիշատակին, Շանք (Կ. Պոլիս), 1919, Դ. տա-
րի, թիւ 37, (12 Յուլիս), էջ 427—28:

♦ Իսկ Վահան Նաթալիի վերագրուած «Շանթեր — Դէպի Հո՛ն...», Էթ-
տահարին, Ռազմիկ, Ա. տարի, թիւ 45 (Մարտ 29, 1906), էջ 1), գրուած է
Շահան Նաթալիի կողմէ:

«ԲԱՆԵՐ, ԲԱՆԵՐ, ԻՆՉ ԲԱՆԵՐ»

Ռ. Զարդարեանի վերոյիշեալ գիրքին մասին Ա. Տէր Խաչատուրեան
կու տայ աղօտ բացատրութիւն մը. «...Պատրաստած է իրագիտութեան դա-
սագիրք մը՝ Բաներ, բաներ ի՛նչ բաներ, որ անյայտացած է» (էջ 398): Տէր
Խաչատուրեան, որ իր տեղեկութիւնը կը քաղէ Յ.Ժ. Սիրունիի մէկ յօդուա-
ծէն, կը մէջբերէ հետեւեալ տողերը. «...Յանձնուած արդէն մամուլին եւ
մասամբ ալ տպուած, աղէտը ընդհատեց տպագրութիւնը, եւ լոյս տեսած
պրակները զացին յետոյ նպարավաճառներու կրպակը»³⁰:

Մինչդեռ բազմաթիւ աղբիւրներ աւելի կը յստակացնեն Զարդարեա-
նի գործին բնոյթն ու ճակատագիրը: Տէր Խաչատուրեանի իսկ կողմէ օգ-
տագործուած Հրաչ Զարդարեանի մէկ յօդուածը կու տայ յաւելեալ տեղե-
կութիւններ: Արդարեւ, որդի Զարդարեանը երբ կը նկարագրէ թուրք ոս-
տիկանութեան կողմէ իրենց տան խուզարկութիւնը եւ հօրը ձեռագիրնե-
րուն բռնագրաւումը, կը հայթայթէ նաեւ հետեւեալ մանրամասնութիւ-
նը. «Նոյն խորխորատը նետուեցաւ՝ նաեւ իրաւագիտութեան ամբողջա-
կան դասագիրքին ձեռագիրը — Բանե՛ր, Բանե՛ր, Բանե՛ր, Ի՛նչ Բաներ

— որմէ գլուխներ տպուած էին արդէն, այդ շրջանին Պոլսոյ համալսարանէն հայ ուսանողներու կողմէ — Զոհական եւ իր ընկերները — հրատարակած ամսագիրին մէջ»³¹:

Արդարեւ, 1914 թուականի Մայիսի 1ին, Պոլսոյ մէջ լոյս կը տեսնէր Հայ Դպրոց մանկավարժական ամսագիրը: Հայ Դպրոցը լոյս կը տեսնէ 3 թիւ: Մեր տրամադրութեան տակ կը գտնուին անոր առաջին երկու թիւերը: Երկրորդ թիւին մէջ, որ լոյս տեսած է 1914 թուականի Յունիսի 1ին, «Տիպար Դասեր» ընդհանուր խորագրին տակ կը տրուին իրագիտական եւ աշխարհագրական երկու դասեր: Իրագիտական դասը՝ «Գոյները» խորագիրով եւ «7—9 տարեկան տղայոց յատուկ», կը կրէ Ռուբէն Զարդարեանի ստորագրութիւնը: Գրութեան տակ տրուած է հետեւեալ ծանօթագրութիւնը. «Հեղինակին հրատարակելի իրագիտութենէն»³²: «Գոյները» «Տիպար Դասեր»ուն երկրորդը կը հանդիսանայ: Նոյն մանկավարժական ամսագիրին Ա. թիւին մէջ տրուած է «Տիպար Դասեր»ուն առաջինը՝ «Մատիտ»ի մասին, («Նախակրթարանի Ա. Դասարանին յատուկ»)³³: Առաջին դասը տրուած է անստորագիր: Սակայն, նկատի ունենալով որ երկու դասերուն ալ ոճն ու մատուցման եղանակը յար եւ նման են, հարցապատասխանի (ուսուցիչ—աշակերտ) մեթոտով, կարելի է հետեւցնել, թէ այդ երկուքին ալ հեղինակը նոյն անձն է՝ Ռուբէն Զարդարեանը: Այս տեսակէտը կը զօրանայ եւ ընդունելի կը դառնայ «Հայ Դպրոց»ի Բ. թիւի ծանուցումներու բաժինին մէջ «Լուսադրիւր» Հրատարակչական Ընկերութեան յայտարարութեամբ, որ կը յայտնէ, թէ «ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿ ԵՆ եւ պատրաստ 914 Յունիսին» Զարդարեանի ՄԵՂՐԱԳԵՏԻ Ե. գիրքը, Զ. գիրքը (Բ. տիպ.) եւ ԻՐԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ Ա. գիրքը: Այս վերջինին մասին ծանուցումը կը մանրամասնէ. «Դարձեալ Պ. Ռ. Զարդարեանի, բոլորովին նոր ուղղութեամբ, ուր ուսուցիչ եւ աշակերտ տաք մտերմութեան մը մէջ են եւ ուր մանուկը կը ծանօթանայ իր շրջապատին՝ կենդանի պատմութիւններով եւ խօսակցութիւններով»³⁴:

«Լուսադրիւր» Հրատարակչական Ընկերութիւնը արդեօք յարգե՞ց իր խոստումը՝ 1914ի Յունիսին «պատրաստ» ունենալու իրագիտութեան խոստացուած գիրքը:

Պատասխանը կարելի է գտնել Յունիսի սկիզբին Գր. Թորոսեանի (Կիւկո) խմբագրութեամբ լոյս ընծայուող Կիմուօ երգիծաթերթին մէջ հրատարակուած Հայկ Կօչկակարեան գրատան ծանուցումին մէջ, որ կը կրէ «Դպրոցական Նոր Տարեշրջանին Համար Ամէն Տեսակ Դասագիրքեր» վերնագիրը: Զանազան դասանիւթերու յատուկ դասագիրքերու ցանկին մէջ կարելի է կարդալ նաեւ հետեւեալը. «Գիտութիւն — Բաներ, Բաներ, Ի՛նչ Բաներ, Իրագ. Ռ. Զարդարեան, գինը՝ 4.5 ղրշ.»:

Ուրեմն, նկատի ունենալով յիշատակուած այս մանրամասնութիւն-

ները, կարելի է վստահօրէն հաստատել, թէ Ռ. Զարդարեանի իրագիտութեան դասագիրքը, գէթ անոր Ա. գիրքը, ոչ միայն տպուած է, այլեւ վաճառքի ծանուցումն անգամ կատարուած է եւ վաճառքի դրուած Պոլսոյ գրավաճառատուններու մէջ: Տարբեր հարց, թէ ինչո՞ւ հրատարակուած ու վաճառքի դրուած այդ գիրքէն օրինակներ չեն հասած մեզի:

ԼԵՈՆԻՏ ԱՆՏՐԷՏԻ «ԵՕԹԸ ԿԱՍՈՒԱԾՆԵՐՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ»

«Թարգմանութիւններ Օտար Գրականութիւններէ» բաժինին մէջ Ա. Տէր Խաչատուրեան կը յիշատակէ Ռ. Զարդարեանի եւ Ռ. Դարբինեանի միատեղ կատարած թարգմանութիւնը Լէոնիտ Անտրէեւի Եօթը Կախումներու Պատմութիւնը վիպակին, որ 1891 թուականին առանձին հատորով լոյս կը տեսնէ Պոսթոնի մէջ: Ապա՝ կ'աւելցնէ. «Ռուբէն Դարբինեանն է որ լոյս ընծայած է այս գրքոյկը, քանի որ Ռ. Զարդարեան նահատակուած էր 1915ին: Ռ. Դարբինեանն ոչ մէկ լուսաբանութիւն տուած է գրքոյկին մէջ, սակայն մենք կ'ենթադրենք որ այս միասնաբար կատարուած թարգմանութիւնը եղած ըլլալու է 1910—1913ի միջեւ, երբ Ռ. Դարբինեան կը գտնուէր Պոլիս եւ մաս կը կազմէր Ազատամարտ օրաթերթի խմբագրական կազմին» (էջ 431):

Կրկին ենթադրութիւն, կրկին մօտաւոր բացատրութիւններ, երբ նոյնինքն Ռ. Դարբինեանը շատ յստակ տեղեկութիւններ կը հաղորդէ վերոյիշեալ թարգմանութեան եւ անոր հրատարակութեան մասին: Ան կը պատմէ. «Ազատամարտի խմբագրատան մէջ գրասեղանս Ռուբէն Զարդարեանի գրասեղանին ճիշդ դիմացն էր»: Ապա, կը նկարագրէ թէ ինչպէս ինք ռուսական գրականութեամբ հետաքրքրուող Զարդարեանի կը ծանօթացնէ ռուս գրողները: Զարդարեան կ'առաջարկէ Դարբինեանի՝ թարգմանել Անտրէեւի գործերէն մէկը: Կը համաձայնին միատեղ թարգմանել: Ռուսերէնէ հայերէնի վերածողը կ'ըլլայ Դարբինեանը, իսկ թարգմանուածը գեղեցիկ հայերէնով ու ոճով կ'արտայայտէ Զարդարեանը: «Որոշեցինք թարգմանել ռուս հեղինակին «Եօթը կախումները»...: ...Բաւական մանրակրկիտ, բայց եւ ծայր աստիճան հաճելի աշխատանք մըն էր այդ ոչ միայն լեզուական, այլեւ գեղարուեստական տեսակէտով: Այդ աշխատանքին արդիւնքը եղաւ գեղեցիկ թարգմանութիւնը «Եօթը կախումները»ուն, որ առանձին գրքոյկով ալ լոյս տեսաւ Պոլսոյ մէջ, իսկ տարիներ յետոյ նաեւ Պոսթոնի մէջ՝ «Հայրենիք»ի հրատարակութեամբ»:

Այսպէս, Ռ. Դարբինեանն ոչ միայն սպառիչ պատասխան կու տայ խընդրոյ առարկայ հարցին, այլեւ կը հաղորդէ նորութիւններ: «Առանձին գրքոյկով ալ լոյս տեսաւ Պոլսոյ մէջ: Դարբինեան Պոլիս կու գայ 1910 թուա-

կանի սկիզբը եւ կը հեռանայ 1912 թուականի Դեկտեմբերին, եւ ոչ թէ 1913 թուականին: Պոլիսէն միջանկեալ կը բացակայի քանի մը առիթներով: Ազատամարտ օրաթերթի խմբագրական կազմին մաս կազմելէ զատ, անոր կը յանձնուի նաեւ խմբագրութիւնը նորաստեղծ Ազատամարտ շաբաթաթերթին. «...«Ազատամարտ» շաբաթաթերթին միայն առաջին թիւն էր լոյս տեսած, երբ Պոլիս հասաւ, եւ ինծի յանձնուեցաւ անոր խմբագրութիւնը, ինչպէս որ խոստացուած էր...»:

Զարդարեանի հետ սերտօրէն առնչուող այս վկայութիւնները լոյս տեսած են Ռ. Դարբինեանի Երկերուն մէջ³⁵:

Ռ. Դարբինեանի վերոյիշեալ յայտնութիւնները լոյս տեսած են նաեւ Հայրենիք ամսագիրին մէջ³⁶:

Իսկ այս բոլորին մէջ զարմանք պատճառողը այն է՝ որ Ա. Տէր Խաչատուրեան «Ուսումնասիրութիւններ, Յուշեր եւ Ակնարկներ» բաժինին մէջ ներկայացուցեր է այս աղբիւրը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Ռուբէն Զարդարեան, *Յայգալոյս (Արշակ Էջեր)*, Հրատ. «Ասքարճեան Գրական Մըրցանակ»ի, քիւ 2, Անթիլիաս, տպ. Կաթողիկոսութեան, 1978, 447 էջ: Այսուհետեւ՝ *Յայգալոյս*:
2. Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանի զանազան հրատարակութիւնները («Ասքարճեան», Դանիէլ Վարուժան», «Գէորգ Մելիտինեցի» եւ «Խ. Գաբրիէան» գրական հիմնադրամներ) ընդհանրապէս նշուած ունին տուեալ գիրքին խմբագիրին անունը: Ռուբէն Զարդարեանի խնդրոյ առարկայ հատորին մէջ չէ նշուած այս պարագան:
3. Ռ. Իշխանեան, *Հայ Մատենագիտութեան Պատմութիւն*, Պրակ Ա., Երեւան, 1964, էջ 5:
4. Այստեղ կարեւորութեամբ հարկ է նշել, թէ կատարուած բոլոր սրբագրութիւններն ու յաւելումները եղած են՝ նկատի ունենալով *Յայգալոյս*ի Ե. հրատարակութեան (Անթիլիաս, 1977) տպագրութեան քուականը:
5. Տես՝ *Յայգալոյս*, «Մատենագիտութիւն» բաժինը (էջ 419–422):
Նախընտրելի է «տպագրութիւն» բառին տեղ օգտագործել հրատարակութիւնը, որովհետեւ Զարդարեանի տարբեր ժամանակներու լոյս ընծայուած բոլոր գիրքերն ալ զգալիօրէն կը տարբերին իրենց բովանդակութեամբ, եւ ուրեմն՝ նոյն գիրքին Ա. տպագրութեան, Բ. տպագրութեան եւ յաջորդներու հարց չկայ:
6. «Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներ» մատենաշարի առաջին հրատարակած գիրքը, ինչպէս ծանօթ է, կը հանդիսանայ Ռ. Զարդարեանի *Ամբողջական Երկերը...* (Փարիզ, 1930), որուն «Ռուբէն Զարդարեան» խորագրուած կենսագրական ու մատենագիտական բնոյթի մուտքի յօդուածին մէջ՝ հրատարակիչները կը յայտնեն. «Պահապան դիցուին իր առաջին ոտանաւորն է, որ Լերան դիցուին վերնագրով նախապէս տպագրած է Միք. Շամտանճեանի *Մասիփ* մէջ 1898–ին» (էջ 13): Հաւանաբար այստեղէն կը ծագի շփոթը Ա. Տէր Խաչատուրեանի եւ *Յայգալոյս*ի նորագոյն հրատարակութեան հրատարակիչներուն՝ Զարդարեանի առաջին քերթուա-

- ծին առընչութեամբ: Այսպէս մտածել կու տան նաեւ Ա. Տէր Խաչատուրեանի պատ-
րաստած մատենագիտութեան հետեւեալ տողերը. «ՊԱՀԱՊԱՆ ԴԻՅՈՒՀԻՆ... Ռ.
Զարդարեանի առաջին տպագրուած քերթումին բնագիրն է: Քերթումածը... լոյս տե-
սած է Սիբայէլ Շամտանճեանի խմբագրած *Մասիս* կիսամսեայ հանդէսին մէջ Լե-
րան Դիցուիին վերնագրով» (էջ 404):
7. Ռուբէն Որբերեան, *Յիշատակաց Ծաղիկներ*, Կ. Պոլիս, տպ. Նշան Կ. Պերպէրեան,
1893, էջ 74:
 8. Տես՝ *Ծաղիկ*, Նոր շրջան, Ա. տարի, քիւ 25 (2 Մարտ 1891), էջ 7:
 9. Ն.Տ.Ս. Թաշճեան, «Կրթական Շարժում Մը – Յուշեր Մեզրէի (Խարբերդ) Կեդրոնա-
կան Երկսեռ Վարժարանէ», *Հայրենիք* ամսագիր, Ը. տարի, քիւ 9 (Յուլիս 1930), էջ
115, 118–119:
 10. Ռուբէն Զարդարեան, *Յայգալոյս*, կազմեցին, ծանօթագրեցին եւ խմբագրեցին՝ Վա-
ղարշակ Նորենց եւ Սողոմոն Տարօնցի, Երեւան, 1959, էջ 355–364:
 11. *Նոյնը*, էջ 585:
 12. *Արեւմտահայ Գրողների Նամականի*, Երեւան, 1972, էջ 234–235: Այսուհետեւ՝
Արեւմտահայ:
 13. *Նոյնը*, էջ 235:
 14. *Նոյնը*, էջ 236:
 15. *Պասկի* եւ յարակից նիւթերու մասին տես՝ Սիմոն Վրացեան, *Կեանքի Ուղիներով*,
Բ.հ., «Մոսկուայում – «Պասկ» Ժողովածուն», Պէյրութ, 1960, էջ 124–127, նաեւ՝ էջ
122–123:
 16. *Ակօս* ամսագիր գրականութեան եւ արուեստի, Պէյրութ, 1957, քիւ 1 (Յունուար), էջ 1–
2:
 17. Տես՝ *Պասկ* գրական– գիտական ժողովածու, Մոսկուա, 1910, էջ 16–32:
 18. Ռ. Զարդարեան, *Յայգալոյս*, Երեւան, 1959, էջ 504:
 19. Արմէն, «Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը Պալքաններու Մէջ (Ընկ. Ասատուր Պետիկեանի Յու-
շերը)», *Հայրենիք* ամսագիր, ԺԱ. տարի, քիւ 12 (Հոկտեմբեր 1933), էջ 108:
 20. *Արեւմտահայ*, էջ 235:
 21. Տես՝ *Նիւթեր Հ.Յ. Դաշնակցութեան Պալքաններու Համար*, Գ. հտր. [1976], էջ 53բ եւ
194ա:
 22. *Արեւմտահայ*, էջ 255:
 23. Թեոդիկ, *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Դ. տարի, 1910, էջ 68:
 24. Արմէն, «Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը Պալքաններու Մէջ...», *Հայրենիք* ամսագիր, ԺԲ. տա-
րի, քիւ 1 (Նոյեմբեր 1933), էջ 124:
 25. *Ժամանակ. Քառասամեայ Յիշատակարան* (1908–1948), պատրաստեց՝ Թորոս Ա-
գատեան, Պոլիս, 1948, էջ 110 եւ 129: Թորոս Ագատեան կը վկայէ. «Զարդարեան
մինչեւ *Ազատամարտի* հրատարակումը, կանոնաւոր կերպով իր աշխատակցութիւ-
նը կը բերէ [*Ժամանակ*ին], նիւթ ունենալով օրուան ամէնէն հրատապ եւ այժմեական
հարցերը: Միշտ խմբագրականի սիւնակներուն մէջ, ան գրի առած է 34 շահեկան
յօդուածներ...» (էջ 129):
Նկատի ունենալով որ Ա. Տէր Խաչատուրեան անձնապէս չէ տեսած *Ժամանակի*
հաւաքածոն, եւ հաւատարմօրէն կառչած մնացած է Ագատեանի վկայութիւններուն,
ակամայ ինկած է քիւրիմացութիւններու մէջ: Օրինակ՝ անճիշդ են Զարդարեանի ա-
ռաջին յօդուածին բուականն ու մինչեւ «*Ազատամարտի* հրատարակումը»՝ *Ժամա-
նակ*ին աշխատակցած ըլլալու հանգամանքը: Մեր ստուգումով՝ *Ժամանակի* մէջ Ռ.
Զարդարեանի ստորագրութիւնը կրող յօդուածներուն քիւն է՝ 33:
 26. Հետաքրքրական է նշել, թէ այս յօդուածին խորագիրը թէ՛ Թորոս Ագատեան եւ թէ՛

Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան տուած են այսպէս. «Համալսարաններու Անհրաժեշտութիւնը»:

27. **Ազդակ** շաբաթաթերթի հիմնադրութեան եւ այլ մանրամասնութիւններու մասին վկայութիւն մը ունի անոր խմբագիրներէն եւ գործօն մասնակից Շաւարշ Միսաքեան: Ան կը գրէ. «Խմբագրութեան համար երեքս համաձայն էինք արդէն, Գեղամ Բարսեղեան, Վ. Թաթուլ եւ ես: Չապէլ Եսայեանը առաջարկեցինք իբրեւ ծանօթ գրագիտուի, քէւ մեր սերունդին չէր պատկաներ ոչ դաւանանքով, ոչ ալ խառնուածքով: «Համակրող»ներու շքախումբն ալ շարած էինք հետետողութեամբ երոպական քերթերու, գոյն եւ ուժ տալու համար մեր շարժումին: Չէ՞ որ անծանօթ «պլան-պէր»ներ էինք» (տես՝ Շաւարշ Միսաքեան, «Շրջան Մը՝ Իր Յոյգերով եւ Տենդերով», **Ազդակ**, Երիտասարդ Շաբաթաթերթ, **Չուարթնոց**, Տարեգիրք գրականութեան եւ արուեստներու, խմբագրութեամբ Հրանդ Բալուեանի, 1944, Բ. հտր., էջ 75–80: Նոյնը՝ Շ. Միսաքեան, **Օրեր եւ Ժամեր**, Փարիզ, 1958, էջ 286–293):
28. Աւելի ուշ, այլ ուսումնասիրութեան մը մէջ, Ա. Տէր Խաչատուրեան **Ազդակի** վերաբերեալ իր հայթայթած տեղեկութիւնները վերանայած ու սրբագրած է (տես՝ Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան, «Էջ Մը Հայ Մամուլի Պատմութենէն. Պոլսոյ **Ազդակ** Շաբաթաթերթը», **Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք**, Նոր շրջան, Բ.–Գ. տարի, 1981–1982, էջ [211]–232: Թէեւ, ինչ կը վերաբերի Ռուբէն Ջարդարեանի **Ժամանակ** օրաթերթի աշխատակցութեան, պահուած են նոյն քերի տուեալները (տես՝ Նոյնը, էջ 212):
29. **Արեւմտահայ**, էջ 246:
30. Յ.Ճ. Սիրունի, «Ռուբէն Ջարդարեան», **Հայրենիք** ամսագիր, Գ. տարի, քիւ 3 (Յունուար 1925), էջ 39:
31. Հրաչ Ջարդարեան, «Անվերադարձ Մեկնումի Գիշերը», **Նայիրի** շաբաթաթերթ, Պէյրութ, ԺԲ. տարի, քիւ 48–50 (24 Ապրիլ 1965), էջ 9:
32. Տես՝ **Հայ Դպրոց**, Կ. Պոլիս, Ա. տարի, քիւ 2, (1 Յունիս 1914), էջ 66–67:
33. **Հայ Դպրոց**, Ա. տարի, քիւ 1 (1 Մայիս 1914), էջ 30–31:
34. **Հայ Դպրոց**, Ա. տարի, քիւ 2, էջ [74]:
35. Տես՝ Ռուբէն Դարբինեան, **Երկեր**, Ա. հտր., Կեանքիս Գրքէն, Պէյրութ, «Համազգային», 1972, էջ 119–120, 125–128:
36. Տես՝ Ռուբէն Դարբինեան, «Կեանքիս Գրքէն (Փշրանքներ Իմ Յուշերէս)», **Հայրենիք** ամսագիր, ԼԷ. տարի, քիւ 3 (Մարտ 1959), էջ 21–28:

Ժ. Դ.